RAND EUROPE

Van woorden naar daden

Een verkenning en kritische beschouwing van het concept ‘stochastisch terrorisme’

Fook Nederveen, Emma Zürcher, Rick Slootweg,
Felicitas Hochstrasser, Stijn Hoorens

For more information on this publication, visit www.rand.org/t/RRA3232-1

About RAND Europe
RAND Europe is a not-for-profit research organisation that helps improve policy and decision making through research and analysis. To learn more about RAND Europe, visit www.randeurope.org.

Research Integrity
Our mission to help improve policy and decision making through research and analysis is enabled through our core values of quality and objectivity and our unwavering commitment to the highest level of integrity and ethical behaviour. To help ensure our research and analysis are rigorous, objective, and nonpartisan, we subject our research publications to a robust and exacting quality-assurance process; avoid both the appearance and reality of financial and other conflicts of interest through staff training, project screening, and a policy of mandatory disclosure; and pursue transparency in our research engagements through our commitment to the open publication of our research findings and recommendations, disclosure of the source of funding of published research, and policies to ensure intellectual independence. For more information, visit www.rand.org/about/principles.

RAND's publications do not necessarily reflect the opinions of its research clients and sponsors.

Published by the RAND Corporation, Santa Monica, Calif., and Cambridge, UK

© 2024 RAND Corporation

RAND® is a registered trademark.

Limited Print and Electronic Distribution Rights
This publication and trademark(s) contained herein are protected by law. This representation of RAND intellectual property is provided for noncommercial use only. Unauthorised posting of this publication online is prohibited; linking directly to its webpage on rand.org is encouraged. Permission is required from RAND to reproduce, or reuse in another form, any of its research products for commercial purposes. For information on reprint and reuse permissions, please visit www.rand.org/pubs/permissions.

© 2024 RAND Europe. Auteursrechten voorbehouden. Niets uit dit rapport mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, digitale verwerking of anderszins, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van RAND Europe.

Voorwoord

Met de toenemende zorgen over online radicalisering en de terroristische dreiging in Nederland, groeit ook de behoefte van beleidsmakers om grip te krijgen op online ongewenst gedrag. Tegelijkertijd richt wetenschappelijk onderzoek, zowel in binnen- als buitenland, zich steeds meer op de invloed van online discours op radicalisering, extremisme en terrorisme. In deze context wordt het concept 'stochastisch terrorisme' steeds vaker gebruikt door onderzoekers. Dit begrip verwijst naar het publiekelijk demoniseren en dehumaniseren van een politieke, sociale, etnische of religieuze groep of een individu, waardoor de waarschijnlijkheid toeneemt dat iemand overgaat tot geweld, zonder expliciete oproep tot dat geweld. Het concept biedt een nieuw perspectief op het verouderde idee van alleenhandelende daders. Vaak spelen interacties binnen sociale netwerken, in toenemende mate online, een rol in de radicalisering van alleenhandelende personen. Sociale media zijn een steeds grotere factor in opruiing, mobilisatie en radicalisering geworden.

Er is echter nog weinig onderzoek gedaan naar het complexe concept 'stochastisch terrorisme', en de opvattingen over wat het behelst lopen uiteen. Op verzoek van de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV) heeft het Wetenschappelijk Onderzoeks- en Datacentrum (WODC) RAND Europe gevraagd meer inzicht te bieden in het concept 'stochastisch terrorisme'. De vragen die centraal staan in dit onderzoek zijn: wat wordt onder 'stochastisch terrorisme' verstaan, in hoeverre betreft het een nieuw fenomeen, hoe werkt het in de praktijk en welke meerwaarde bieden deze inzichten voor de overheid om maatschappelijk ontwrichtende ontwikkelingen te begrijpen en tegen te gaan?

RAND Europe is een onafhankelijk *not-for-profit*-onderzoeksbureau voor beleidsanalyse, met als doel beleid en besluitvorming te verbeteren. Dit rapport is onderworpen aan peer review, conform de kwaliteitsstandaarden van RAND voor kwalitatief hoogstaand onderzoek. De auteurs dragen de verantwoordelijkheid voor de inhoud van dit rapport. Voor meer informatie over dit onderzoek of RAND Europe kunt u contact opnemen met Stijn Hoorens (hoorens@randeurope.org).

RAND Europe
Anna van Buerenplein 41
2595 DA
Den Haag
Nederland
Tel. +31 10 899 5916

RAND Europe
Rue de la Loi 82
Bus 3
1040 Brussel
België
Tel. +32 2669 2400

RAND Europe
Eastbrook House
Shaftesbury Road
Cambridge CB2 8DR
Verenigd Koninkrijk
Tel. +44 1223 353 329

Samenvatting

De rol van de media in radicalisering en terrorisme heeft de afgelopen jaren steeds meer aandacht gekregen naar aanleiding van verschillende incidenten. Via sociale media en communicatieapps kunnen burgers in toenemende mate worden blootgesteld aan extremistische ideeën. Dit kan leiden tot een normalisering van haat tegenover specifieke individuen, groepen of instituties en een acceptatie van geweld. Een term die steeds vaker opduikt in de media en populairwetenschappelijke literatuur is 'stochastisch terrorisme'. Deze term wordt vaak genoemd naar aanleiding van incidenten met extremistisch geweld waarbij de media mogelijk een rol speelden.

Stochastisch terrorisme verwijst naar vijandige, denigrerende of dehumaniserende uitspraken door invloedrijke personen, gericht op een politieke, sociale, etnische of religieuze groep of een individu. Dit kan via interactie op sociale media en nieuwsmedia een klimaat van vijandigheid creëren, waardoor de kans toeneemt dat iemand tot geweld overgaat, zonder expliciete oproep tot dat geweld. Omdat deze uitingen vaak impliciet zijn, kunnen degenen die dit discours verspreiden of versterken niet, of niet eenvoudig, worden vervolgd. Bovendien ontbreekt een juridische definitie of een eenduidige interpretatie van dit concept. Dit onderzoek beoogt het begrip 'stochastisch terrorisme' kritisch te onderzoeken en bij te dragen aan een beter begrip van dit complexe en ietwat ongrijpbare fenomeen.

Doelstellingen en onderzoeksopzet

Er is een groeiende behoefte om de aanpak van online radicalisering en terrorisme te versterken. Het bestrijden van gewelddadige en extremistische uitingen, evenals het beperken van blootstelling daaraan en het verstoren van verspreidingskanalen, blijft echter een grote uitdaging. Dit komt onder andere door de enorme hoeveelheid online *content* en de snelle technologische ontwikkelingen. Een extra complicatie is het omgaan met zogeheten *borderline content*. Dit betreft inhoud die niet als terroristisch te definiëren is, maar wel kan aanzetten tot gewelddadig extremisme en terrorisme. Deze *content* kan dus een bedreiging vormen voor de democratische rechtstaat in Nederland. Het recht op vrijheid van meningsuiting maakt het echter lastig om dergelijke *content* te verwijderen.

Op verzoek van de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV) en in opdracht van het Wetenschappelijk Onderzoeks- en Datacentrum (WODC) heeft RAND Europe onderzoek uitgevoerd naar stochastisch terrorisme. Dit onderzoek had als doel het concept te definiëren, inzicht in het fenomeen te verkrijgen en mogelijke handelingsperspectieven voor de overheid te verkennen om maatschappelijk ontwrichtende ontwikkelingen beter te begrijpen en aan te pakken.

Het onderzoek bestond uit verschillende onderdelen: een literatuuronderzoek, interviews met deskundigen uit uiteenlopende vakgebieden (zoals sociale psychologie, radicalisering en mediastudies), drie casestudies van incidenten die als 'stochastisch terrorisme' worden aangemerkt en een expertsessie waarbij de onderzoekers de voorlopige bevindingen presenteerden aan een multidisciplinaire groep deskundigen. Hoewel oorspronkelijk ook een analyse van sociale-mediaberichten was gepland, is deze uiteindelijk niet uitgevoerd vanwege juridische en ethische bezwaren omtrent het gebruik van generatieve AI in door de overheid gefinancierd onderzoek.

Bevindingen

Wat is de oorsprong van de term 'stochastisch terrorisme', wat houdt het in en hoe wordt het gedefinieerd?

De term 'stochastisch' wordt gebruikt in de statistiek om een variabele te beschrijven waarvan de waarde niet vaststaat, maar wordt beïnvloed door willekeur. De combinatie met het begrip terrorisme werd voor het eerst gebuikt in 2011 door een anonieme blogger, die een fenomeen beschreef waarbij massacommunicatie wordt ingezet om willekeurige individuen aan te zetten tot gewelddadige of terroristische daden. Hoewel de individuele acties onvoorspelbaar zijn, zouden ze statistisch gezien wel voorspelbaar zijn. In de media, populairwetenschappelijke literatuur en de schaarse academische literatuur is deze uitleg inmiddels grotendeels overgenomen.

Gebrek aan een eenduidige definitie

Tegelijkertijd is er nog geen eenduidige definitie en conceptualisering van het begrip 'stochastisch terrorisme'. Er bestaan uiteenlopende opvattingen over aspecten zoals de intentie van de *broadcaster*, de rol van sociale media, de betekenis van de term 'stochastisch terrorist' en de vraag of het expliciet oproepen tot geweld binnen of buiten het concept valt.

De gehanteerde conceptualisaties van stochastisch terrorisme passen vaak niet binnen de gangbare definities van terrorisme. Aangezien de nadruk ligt op het aanjagende discours van een broadcaster, is het in veel afbakeningen niet noodzakelijk dat een gewelddaad heeft plaatsgevonden om een casus als stochastisch terrorisme te beschouwen.

Een afbakening om het fenomeen te kunnen onderzoeken

Om de onderliggende mechanismen van het fenomeen te onderzoeken en de meerwaarde van het concept te evalueren, is een afbakening opgesteld die aansluit bij de veelgebruikte opvattingen in de literatuur:

- Een *broadcaster* doet één of meerdere demoniserende, dehumaniserende of denigrerende uitspraken of uitingen over een individu of een groep met behulp van taal, symboliek en/of beeldmateriaal. Deze uitspraken of uitingen vinden plaats in een klimaat van vijandschap en uitsluiting, zonder expliciet tot haat of geweld op te roepen. De *broadcaster* kan zich zelfs expliciet distantiëren van het geweld door te stellen dat de uitingen humoristisch bedoeld waren, of te benadrukken dat het slechts overdrachtelijk bedoeld was.
- De betreffende berichten of uitingen worden gedeeld en verspreid via sociale media en/of nieuwsmedia. Hierdoor ontstaat interactie tussen mediaconsumenten. In dit discours wordt de

betekenis van de betreffende uitingen van de *broadcaster* op basis van interpretatie zodanig uitvergroot en/of aangepast dat er in individuele gevallen wel sprake is van expliciete opruiing of oproepen tot haat of geweld.

- Het concept gaat ervan uit dat het discours dat ontstaat door interactie en amplificatie van de uitingen in de media of op sociale media de kans vergroot dat iemand wordt opgezweept om over te gaan tot fysiek geweld. Voor de analyse van het fenomeen is het niet strikt noodzakelijk dat er daadwerkelijk geweld heeft plaatsgevonden, aangezien het voornamelijk betrekking heeft op de uitingen van de *broadcaster* en het daaropvolgende discours.

Is sprake van een nieuw fenomeen, en in welke mate en richting heeft zich een ontwikkeling in de aard en omvang ervan voorgedaan?

Hoewel het begrip 'stochastisch terrorisme' pas enkele jaren wordt gebruikt, bestaat het fenomeen dat het beoogt te beschrijven mogelijk al eeuwen. In de literatuur en de media worden, naast recente incidenten, ook verschillende historische incidenten als voorbeelden van stochastisch terrorisme genoemd. Sommige van deze verwijzingen gaan ver terug in de tijd. Een voorbeeld dat aangehaald wordt, is de moord op de aartsbisschop Thomas Becket in 1170, gepleegd door ridders van koning Henry II van Engeland. Hoewel de koning zelf niet direct had opgeroepen tot de moord, zouden zijn vermeende denigrerende taal over Becket, evenals zijn terloopse opmerking '*Will no one rid me of this troublesome priest?*' vier ridders hebben geïnspireerd het heft in eigen handen te nemen en de moord te plegen.

Dit toont aan dat de term 'stochastisch terrorisme' niet alleen gebruikt wordt om incidenten te beschrijven die plaatsvonden sinds de opkomst van sociale media. De technologische ontwikkelingen van de laatste decennia zorgen echter voor meer potentie voor dit fenomeen, omdat mensen makkelijker en vaker blootgesteld kunnen worden aan extreme discoursen. Sociale media kunnen enerzijds de prevalentie vergroten, aangezien iedereen een potentiële *broadcaster* is, en anderzijds de kans dat iemand daadwerkelijk overgaat tot geweld (door het bereik, de uitvergroting en de interactie). Stochastisch terrorisme zal in het huidige tijdsgewricht waarschijnlijk steeds vaker voorkomen. Er is echter nog weinig consensus over wat het concept precies behelst, er is weinig verdiepend onderzoek naar gedaan en het ontbreekt vaak aan empirische onderbouwingen. Het is daarom te vroeg om uitspraken te doen over de ontwikkeling in de aard en omvang van stochastisch terrorisme. Niettemin biedt de mogelijkheid om tegenwoordig grote hoeveelheden data, zoals die op sociale media, te analyseren in de nabije toekomst aanknopingspunten voor diepere inzichten in het ontstaan en ontsporen van een discours.

Welke mechanismen spelen een rol binnen het fenomeen en de provocatie die daarmee gepaard gaat?

Er zijn drie verdiepende casestudies uitgevoerd van incidenten die overeenkomen met de beschreven afbakening: 1) de Capitoolbestorming in Washington D.C. op 6 januari 2021; 2) de bedreigingen van Sigrid Kaag in 2022; en 3) de aanslag op de synagoge in het Duitse Halle in 2019. Op basis van de bestudeerde casestudies kan het achteraf descriptief aannemelijk worden gemaakt dat een nieuwsmediadiscours of sociale mediadiscours van invloed is geweest op een incident. Daarnaast zou het theoretisch mogelijk moeten zijn om het ontstaan, de verspreiding en de versterking van een demoniserend

discours op sociale media in kaart te brengen. De casestudies hebben de volgende inzichten opgeleverd over de kenmerkende mechanismen en aspecten van stochastisch terrorisme:

- **De politieke en/of sociale invloed van *broadcasters*.** De casestudies tonen aan dat demoniserende, dehumaniserende of denigrerende uitingen worden gedaan of versterkt door invloedrijke personen binnen een gemeenschap, zoals politici, met een publiek en bereik. Dankzij hun invloed worden de weliswaar verhulde, maar tegelijkertijd aanjagende uitingen wijdverspreid, en kunnen ze via interactie en amplificatie op sociale media haat jegens specifieke individuen, groepen of instituties normaliseren.

- **De gelaagde aard van de uitingen.** Het ontbreken van een expliciete oproep tot geweld verleent de *broadcaster* de mogelijkheid te ontkennen dat de uiting als oproep tot geweld bedoeld was. De gelaagdheid blijkt uit het gebruik van subtiele signalen, symboliek, beeldmateriaal en retoriek die gericht is op het demoniseren van specifieke individuen, groepen of instituties. Zelfs wanneer dergelijke uitingen extremistisch gedachtegoed normaliseren en verspreiden, kunnen ze beschermd worden door het recht op vrijheid van meningsuiting. De uitingen kunnen weliswaar moreel verwerpelijk zijn, maar juridisch gezien niet verboden. Bovendien kan de betreffende *broadcaster* zich expliciet distantiëren van het geweld door te stellen dat de uitingen humoristisch bedoeld waren, of te benadrukken dat het slechts overdrachtelijk bedoeld was.

- **De interactie tussen mediaconsumenten.** Mediaconsumenten van traditionele media, online media, sociale media en nicheplatforms interpreteren (delen van) de betreffende uitingen van de *broadcaster*. Hierbij kan het discours een steeds haatdragender of gewelddadig karakter krijgen, waarbij in enkele gevallen wel sprake is van expliciete opruiing of oproepen tot haat of geweld. Het discours wordt dus versterkt en extremer.

- **De rol van sociale media.** Uit de casestudies blijkt dat sociale media een faciliterende rol kunnen spelen in de wijze waarop de impliciete aard van de uitingen van de *broadcaster* via interactie en amplificatie uitmondt in uitingen met een expliciet haatzaaiend karakter of expliciete oproepen tot geweld. Deze dynamiek kan omstandigheden creëren waarin de stap naar daadwerkelijk geweld eenvoudiger wordt gezet. Vanwege een toename in het bereik, uitvergroting en interactie hebben sociale media het potentieel van stochastisch terrorisme vergroot: meer dan ooit kan ieder individu optreden als potentiële *broadcaster*, met de kans dat iemand daadwerkelijk overgaat tot geweld.

- **Het discours als drijfveer voor geweld.** De casestudies maken aannemelijk dat een versterkt, geëscaleerd, vijandig en provocerend (sociale-)mediadiscours op individueel niveau een rol kan spelen in de drijfveren van daders van extremistisch geweld. Dit discours kan zowel de normatieve overtuigingen van een individu over dreigend of expliciet gewelddadig gedrag beïnvloeden, als een gevoel van druk en urgentie creëren om specifiek gedrag te vertonen en zich daarin aangemoedigd voelen door een invloedrijk persoon. Het proces van radicalisering en de drijfveren en/of verklarende factoren voor geweld zijn echter complex en afhankelijk van uiteenlopende achtergrond- en contextfactoren. De exacte mate waarin het discours het gewelddadige gedrag van een individu beïnvloedt, is dan ook zeer lastig vast te stellen.

- **Het theatrale en symbolische aspect van de gewelddaad.** In de casestudies waren symbolische verwijzingen naar het vijandige discours terug te zien in het extremistisch geweld, bijvoorbeeld door het uiten van specifieke leuzen tijdens het geweld of door herkenbare objecten mee te dragen. Deze theatrale en symbolische aspecten van het geweld, of het dreigen met geweld, zoals besproken in de casestudies, kunnen verschillende doelen dienen voor de daders. Zo kan het worden ingezet om een boodschap naar een breder publiek, buiten de directe slachtoffers, over te brengen om angst te zaaien, of indruk te maken op een specifieke gemeenschap of subcultuur. Ook kan het dienen om de banden en identiteit binnen die groep te versterken.

In dit onderzoek is voor de drie casussen nagegaan in hoeverre verbanden tussen specifieke discoursen en gewelddadige handelingen aannemelijk waren. Causale verbanden konden niet worden vastgesteld. De mate waarin de boodschap van een *broadcaster* invloed kan uitoefenen op de ontvangers en mogelijk leidt tot geweld, is moeilijk empirisch aan te tonen vanwege de complexiteit van het fenomeen. Een bijkomend aspect van stochastisch terrorisme is dat causale verbanden vaak niet vastgesteld kunnen worden. Dit heeft mede te maken met het feit dat er doorgaans meer dan één *broadcaster* is en dat verschillende discoursen een rol kunnen spelen bij een gewelddadig incident. De vraag wie mogelijk als agitator of aanjager heeft opgetreden, de *broadcaster* of degene die het verhaal oppikt en het in diens eigen berichten gebruikt, maakt het nog complexer.

Welke aanknopingspunten biedt deze analyse om de mogelijk schadelijke impact van het fenomeen te voorkomen of verminderen?

Omdat er geen causale verbanden kunnen worden aangetoond, is de meerwaarde van het concept 'stochastisch terrorisme' voor juridische handelingsperspectieven beperkt. Verschillende dilemma's maken dit problematisch, waaronder het grote risico dat de vrijheid van meningsuiting en andere democratische en rechtsstatelijke principes onterecht worden ingeperkt. Gezien de complexiteit en middelen die nodig zouden zijn om een geval van stochastisch terrorisme aan te tonen, is dit in de praktijk niet haalbaar.

Het fenomeen dat doorgaans door stochastisch terrorisme wordt beschreven, heeft echter wel analytische waarde binnen het beleidsterrein van extremisme en radicalisering. Het kan nuttig zijn om het algemeen bewustzijn te vergroten over vormen van radicalisering die niet eenvoudig te herleiden zijn tot specifieke organisaties of terroristische groepen die bewust aansturen op geweld. Ook kan het blootleggen hoe de dynamiek tussen de *broadcaster*, (sociale) media en de ontvangers kan leiden tot geweld, als direct of indirect gevolg van online interactie. Dit kan een aanvulling zijn op bestaande preventie-initiatieven, voornamelijk op lokaal niveau, om (digitale) weerbaarheid onder burgers te versterken door hen te trainen in het herkennen van desinformatie, kritisch denken en de werking van sociale media.

Tegelijkertijd kan het benoemen van het onderzochte fenomeen het mogelijk maken een gevoel van morele verantwoordelijkheid bij de *broadcaster* te creëren. Zelfs wanneer geen strafbare feiten worden gepleegd, kan het concept 'stochastisch terrorisme' worden gebruikt om te verduidelijken hoe *broadcasters* van demoniserende boodschappen en degenen die dergelijke narratieven op sociale media versterken, de kans kunnen vergroten dat iemand uiteindelijk tot geweld overgaat. Daar staat echter tegenover dat ook een risico bestaat dat actoren met institutionele macht of andere vormen van macht het concept misbruiken om politieke tegenstanders het zwijgen op te leggen of in diskrediet te brengen.

Welke andere meerwaarde biedt het begrip 'stochastisch terrorisme' om tot nieuwe inzichten te komen over het fenomeen dat het beoogt te beschrijven?

Het begrip 'stochastisch terrorisme' heeft de potentie om nuance aan te brengen in het inmiddels verouderde beeld van zogenoemde *lone wolves*, oftewel alleenhandelende daders. Gewelddadige eenlingen kunnen zelden gescheiden worden van hun extremistische milieu. Interacties met sociale netwerken spelen vaak een rol in de radicalisering van gewelddadige eenlingen, niet alleen offline, maar ook in toenemende mate online. Vooral sociale media spelen een steeds grotere rol in opruiing, mobilisatie en radicalisering.

Ondanks dat binnen het academisch veld van (online) radicalisering, extremisme en terrorisme, naast gewelddadige eenlingen, een aantal andere vergelijkbare concepten bestaan, zoals *extreme speech*, opruiing, *narrative framing*, *dog-whistling*, *borderline content*, *net wars* en *swarm behaviour*, dekt geen van deze begrippen het complexe fenomeen dat met stochastisch terrorisme wordt beschreven. Het begrip 'stochastisch terrorisme' verbindt verschillende elementen: de uitingen van een *broadcaster*; de verspreiding, interactie en amplificatie via sociale media en/of nieuwsmedia; en het ontstaan van een discours dat de kans vergroot dat iemand wordt opgezweept om fysiek geweld te plegen. Bestaande concepten beschrijven vaak slechts afzonderlijke aspecten van deze drie elementen.

Zoals eerder benoemd, zijn beide elementen van de term 'stochastisch terrorisme' niet zonder problemen. Daarom is het advies deze term niet langer te hanteren. Er zijn voldoende termen om de verschillende deelaspecten van het fenomeen te beschrijven. Sommige auteurs hebben het fenomeen bovendien onderzocht zonder de term expliciet te gebruiken, of door nieuwe termen te introduceren, bijvoorbeeld door een combinatie van kwaadaardig(e), ongericht(e), indirect(e) of *vicarious* met provocatie, agitatie, geweld, opruiing of aanjaging. Een vervangende term die het betreffende fenomeen en alle deelaspecten exact aanduidt, is in dit onderzoek niet gevonden.

Inhoud

Voorwoord i
Samenvatting ii
Tabellen, figuren en kaders ix
Dankwoord x
1. Inleiding 1
1.1. Achtergrond en aanleiding 1
1.2. Doelstellingen en onderzoeksvragen 2
1.3. Methodologie 3
1.4. Leeswijzer 7
2. Het begrip 'stochastisch terrorisme' 8
2.1. De oorsprong en evolutie van het concept 'stochastisch terrorisme' 8
2.2. Geen eenduidige conceptualisering 11
2.3. Hoe verhoudt het concept 'stochastisch terrorisme' zich tot gerelateerde, gevestigde begrippen? 14
2.4. Afbakening van het concept 17
3. Casestudies 20
3.1. De Capitoolbestorming 21
3.2. De bedreiging van Sigrid Kaag 32
3.3. De terroristische aanslag in het Duitse Halle 41
4. De casestudies als illustratie van stochastisch terrorisme 50
4.1. *Broadcaster* en taalgebruik 50
4.2. De rol van de media en sociale media 51
4.3. De gewelddaad 52
4.4. Aanvullende aspecten van het concept 56
5. Kritische reflectie op het concept 'stochastisch terrorisme' 58
5.1. Is 'stochastisch terrorisme' de juiste term? 58
5.2. Toegevoegde waarde en handelingsperspectieven 60
6. Conclusie 64
Bronnen 68

Tabellen, figuren en kaders

Tabellen

Tabel 2-1. Concepten die gerelateerd zijn aan stochastisch terrorisme 15

Figuren

Figuur 1. Voorpagina van de website wildprotest.com 22
Figuur 2. Screenshot van een online discussie op de website Patriots.Win 26
Figuur 3. Aantal meldingen van ernstige bedreiging van Tweede Kamerleden en bewindspersonen 33
Figuur 4. Screenshot van Meguca.org 45
Figuur 5. Reasoned action theory 54

Kaders

Kader 1-1. Gehanteerde zoekopdrachten 3
Kader 3-1. Overzicht van tweets van president Donald Trump 21
Kader 5-1. Opruiing in het Nederlandse strafrecht 59

Dankwoord

De auteurs willen allereerst hun dank uitspreken aan de leden van de wetenschappelijke begeleidingscommissie voor dit onderzoek voor hun begeleiding en waardevolle commentaar op conceptversies van het rapport. Deze commissie bestond uit voorzitter prof. dr. Richard Rogers (Universiteit van Amsterdam), dr. Elanie Rodermond (Vrije Universiteit Amsterdam), prof. dr. Tom Postmes (Rijksuniversiteit Groningen), drs. Theo van Mullekom (WODC) en dr. Wouter Klem (Ministerie van Justitie en Veiligheid).

Daarnaast gaat onze dank uit naar dr. Allard Feddes en Judith Huismans voor hun commentaar tijdens de peer review in het kader van de kwaliteitsborgingsprocedures (Quality Assurance) van RAND. Wij danken ook collega's Brian Mills en dr. Todd Helmus voor hun waardevolle bijdragen.

Tot slot bedanken we alle geconsulteerde deskundigen die hun medewerking aan dit onderzoek hebben verleend.

1. Inleiding

1.1. Achtergrond en aanleiding

In het meest recente Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland (DTN) van de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV) worden **groeiende zorgen geuit over online radicalisering**, vooral onder jongeren, wiens belevingswereld steeds meer online plaatsvindt (NCTV 2024). Via communicatieapps en sociale media komen zij in aanraking met extremistisch gedachtegoed, bijvoorbeeld in de vorm van memes of desinformatie. De normalisering van online haat jegens specifieke individuen, groepen of instituties zorgt voor negatieve beeldvorming, verlaagt de tolerantie en kan leiden tot een hogere acceptatie van geweld. In de Nationale Contraterrorisme Strategie 2022-2026 gaat daarom bijzondere aandacht uit naar een online aanpak (NCTV 2022). Het blijft echter zeer lastig om verspreiders van gewelddadig extremistische en terroristische *content* effectief aan te pakken, hun verspreidingskanalen te verstoren, en te voorkomen dat mensen met deze inhoud in aanraking komen en zich erdoor laten inspireren.

De hoeveelheid online *content* is enorm en daarnaast is het een grensoverschrijdende kwestie, met een diversiteit aan online platforms. Technologische ontwikkelingen volgen elkaar bovendien in hoog tempo op. Een nog grotere uitdaging is **het weerbaar maken van de samenleving tegen *content* die niet als terroristisch te definiëren is, maar wel kan aanzetten tot gewelddadig extremisme en terrorisme**, en daarmee schadelijk is voor de democratische rechtstaat in Nederland. In de Nationale Extremismestrategie 2024-2029 wordt benadrukt dat het in de afgelopen jaren gemakkelijker is geworden om online extremistische denkbeelden op te doen en in contact te komen met binnen- en buitenlandse extremistische aanjagers (Rijksoverheid 2024). Bovendien zou een wisselwerking bestaan tussen radicale uitingen op sociale media en politieke debatten in de Tweede Kamer, waarbij uitingen van Kamerleden extremistische retoriek online beïnvloeden (Kamerstuk 29 754, nr. 708, 2023). Strafbare *content* kan verwijderd worden, maar voor *content* op de grens van het toegestane ligt dat ingewikkelder. In de Extremismestrategie wordt dit '*borderline content'* of '*legal yet harmful content*' genoemd. Deze uitingen zijn legaal zolang ze niet in strijd zijn met wettelijke kaders of genormeerd zijn. Hier is het recht op vrijheid van meningsuiting van toepassing. Mediavrijheid en open toegang tot vrije en pluriforme informatie(-uitwisseling) zonder inmenging van openbaar gezag zijn belangrijke verworvenheden van moderne samenlevingen. Hoewel *borderline content* legaal kan zijn, kunnen specifieke uitingen toch schadelijk zijn voor de samenleving, bijvoorbeeld wanneer extremistisch gedachtegoed wordt genormaliseerd of de veiligheid van burgers of instituties ondermijnd wordt (Rijksoverheid 2024).

Ook **in de wetenschap groeit de aandacht voor de invloed van online discours op radicalisering, extremisme en terrorisme**. Er wordt onderzocht in hoeverre en op welke wijze een discours kan leiden tot

fysieke (terroristische) geweldsdelicten of een faciliterende rol kan spelen (bijvoorbeeld Mutton et al. 2023; Van Wonderen et al. 2023; Whittaker 2022; Hassan et al. 2018). Het concept 'stochastisch terrorisme' wordt de afgelopen jaren steeds vaker genoemd in de media en populairwetenschappelijke literatuur (bijvoorbeeld Andrei 2021 in ZME Science, Bammens 2022 op TerInfo, Corn 2023 in Mother Jones, De Graaf 2023 in de Volkskrant en Nelson 2022 in Scientific American). Dit concept verwijst naar het publiekelijk demoniseren en dehumaniseren van een politieke, sociale, etnische of religieuze groep of een individu door een publiek figuur, waardoor de kans toeneemt dat iemand overgaat tot geweld, zonder expliciete oproep tot dat geweld. In plaats daarvan kan het doelwit bijvoorbeeld worden neergezet als een bedreiging of kunnen 'grappen' worden gemaakt over gewelddadige oplossingen. De personen die verantwoordelijk zijn voor (het versterken van) het opruiend discours kunnen niet worden vervolgd; een ontkenning is aannemelijk. Er bestaat dan ook geen juridische definitie van stochastisch terrorisme.

Een eenduidige opvatting van stochastisch terrorisme bestaat overigens nog niet. Dit relatief nieuwe en ietwat ongrijpbare begrip is nog volop in ontwikkeling. De academische literatuur over dit concept is vooralsnog relatief schaars en de term wordt op verschillende manieren geïnterpreteerd en gebruikt. Het is belangrijk op te merken dat ook over de term 'terrorisme' al sinds de jaren zeventig van de twintigste eeuw academische discussies worden gevoerd, zonder dat dit tot consensus heeft geleid over de definitie ervan (Schmid 2023). Hoofdstuk 2 van dit rapport gaat uitgebreid in op de oorsprong, evolutie en verschillende opvattingen van stochastisch terrorisme. Hoewel het concept relatief nieuw is, beschrijft het een fenomeen dat niet nieuw is. In de literatuur en de media worden verschillende incidenten, die dateren van voor de opkomst van sociale media, aangehaald als voorbeeld van stochastisch terrorisme. Het concept 'stochastisch terrorisme' heeft de potentie om nuance aan te brengen in het verouderde beeld van *lone wolves*, oftewel alleenhandelende daders. Gewelddadige eenlingen kunnen zelden gescheiden worden van hun extremistische milieu (Amman & Meloy 2021; Schuurman et al. 2019). Dit onderzoek heeft tot doel het begrip 'stochastisch terrorisme' kritisch te onderzoeken en bij te dragen aan een beter begrip van het concept.

1.2. Doelstellingen en onderzoeksvragen

Op verzoek van de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV) heeft het Wetenschappelijk Onderzoeks- en Datacentrum (WODC) aan onderzoeksinstituut RAND Europe gevraagd onderzoek te doen naar stochastisch terrorisme. Het doel van dit onderzoek is inzicht te krijgen in de betekenis van stochastisch terrorisme, hoe stochastisch terrorisme werkt in de praktijk en welke meerwaarde deze inzichten bieden voor de overheid bij het begrijpen en tegengaan van maatschappelijk ontwrichtende ontwikkelingen. De volgende onderzoeksvragen stonden daarbij centraal:

1. Wat is de oorsprong van de term 'stochastisch terrorisme', wat houdt het in en hoe wordt het gedefinieerd?
2. Is sprake van een nieuw fenomeen, en in welke mate en richting heeft zich een ontwikkeling in de aard en omvang ervan voorgedaan?
3. Welke mechanismen spelen een rol binnen het fenomeen en de provocatie die daarmee gepaard gaat?

4. Welke aanknopingspunten biedt deze analyse om de mogelijk schadelijke impact van het fenomeen te voorkomen of verminderen?
5. Welke andere meerwaarde biedt het begrip 'stochastisch terrorisme' om tot nieuwe inzichten te komen over het fenomeen dat het beoogt te beschrijven?
6. Welke aanbevelingen kunnen worden gedaan voor toekomstig onderzoek naar dit onderwerp?

1.3. Methodologie

In dit onderzoek zijn verschillende methoden toegepast: een **literatuuronderzoek** (paragraaf 1.3.1), **interviews** met deskundigen (paragraaf 1.3.2) en drie verdiepende **casestudies** (paragraaf 1.3.3). Oorspronkelijk was voor een van deze casestudies ook een analyse van een dataset met relevante sociale mediaberichten gepland. Dit is echter niet mogelijk gebleken. Dit wordt verderop toegelicht (paragraaf 1.3.4). Tot slot werd een **expertsessie** gehouden, waarin de bevindingen van dit onderzoek werden besproken en bediscussieerd (paragraaf 1.3.5).

1.3.1. Literatuuronderzoek

Om vast te stellen in hoeverre de onderzoeksvragen beantwoord konden worden op basis van de reeds bestaande literatuur over stochastisch terrorisme, begon het onderzoek met het verzamelen en inventariseren van beschikbare documentatie door middel van een gerichte literatuurstudie.

Zoekstrategie

Het onderzoeksteam doorzocht vier (academische) zoekmachines en databases met behulp van diverse zoekopdrachten (zie Kader 1-1): Google Scholar, Google, Scopus en Semantic Scholar.

Kader 1-1. Gehanteerde zoekopdrachten

"Stochastic terrorism"
"Stochastisch terrorisme"
"Stochastic violence"
"Stochastisch geweld"
"Indirect incitement"
"Indirecte opruiing"
"Stochastic terrorism" AND "social media"
"Violent extremism" AND ("dehumanizing language" OR "dehumanising language" OR "demonizing language" OR demonising language") AND ("social media")

Het onderzoek richtte zich op academische bronnen in het Nederlands en Engels. Bij de bronselectie werd gezocht naar peer-reviewed tijdschriftpublicaties (inclusief systematische en niet-systematische literatuuroverzichten), beleidsrapporten van overheden, ngo's of onafhankelijke onderzoeksorganisaties, proefschriften, beleidsdocumenten, wetgeving, redactionele artikelen en opiniestukken. Expliciet uitgesloten werden scripties, documenten zonder duidelijk individueel of organisatorisch auteurschap, video's en podcasts. Er werden geen beperkingen gesteld op de publicatiedatum.

Screening

De zoekresultaten werden gescreend op relevantie, wat resulteerde in een lijst van 63 bronnen. Een publicatie werd als relevant beschouwd wanneer ofwel expliciet verwezen werd naar stochastisch terrorisme, ofwel de potentiële invloed van provocerende, demoniserende en/of dehumaniserende retoriek in de media of op sociale media op gewelddadig extremisme werd beschreven.

Extractie

De als relevant beschouwde publicaties werden geordend op titel en abstract. Vervolgens werd de volledige tekst van de bronnen in detail geanalyseerd om de onderzoeksvragen te beantwoorden. Theoretische en empirische inzichten over stochastisch terrorisme werden gekopieerd naar een extractiespreadsheet, georganiseerd rond de onderzoeksvragen.

Aanvullende bronnen

Op advies van de begeleidingscommissie zijn aanvullende zoekopdrachten uitgevoerd naar literatuur die aanverwante begrippen bespreekt. Er bestaan diverse begrippen die overlappen met het concept 'stochastisch terrorisme', maar die op een andere manier, en vaak eerder, zijn geconceptualiseerd. Bovendien is het interessant te onderzoeken hoe de term 'stochastisch terrorisme' zicht verhoudt tot aanverwante termen, met name in het kader van de vraag in hoeverre sprake is van een nieuw fenomeen (onderzoeksvraag 2) en welke meerwaarde het concept 'stochastisch terrorisme' biedt om tot nieuwe inzichten te komen over het fenomeen dat het beoogt te beschrijven (onderzoeksvraag 5). De begeleidingscommissie droeg enkele van deze begrippen aan op basis van eigen expertise. De onderzoekers hebben hier nog enkele termen aan toegevoegd, gebaseerd op de kennis van het veld binnen het team en de bredere RAND-organisatie.

1.3.2. Interviews

Gedurende het onderzoek zijn verschillende interviews uitgevoerd met deskundigen op het gebied van (stochastisch) terrorisme en gewelddadig extremisme of met relevante perspectieven op het concept. Het begrip 'stochastisch terrorisme' heeft raakvlakken met extremisme en radicalisering, sociale psychologie, communicatiewetenschappen, (sociale-)mediastudies en het recht. Ook deskundigen die niet bekend waren met het begrip konden waardevolle reflecties bieden. Sommige experts werden geïdentificeerd tijdens het literatuuronderzoek; anderen werden geselecteerd op basis van hun specifieke vakgebied. Een aantal interviews richtten zich op specifieke vragen, bijvoorbeeld over *borderline content* op sociale media, maar in alle interviews werd het concept in het algemeen besproken, aansluitend op de onderzoeksvragen. Bij de meeste interviews kwamen een of meerdere casestudies (zie paragraaf 1.3.3) ter sprake. De interviews waren semigestructureerd rond de onderzoeksvragen en onderdelen van de casestudies, maar uiteindelijk waren de reflecties en kennis van de geïnterviewde experts leidend. In enkele gevallen werden inzichten uit eerdere gesprekken voorgelegd voor verdere verdieping.

In totaal zijn acht interviews gehouden met academische experts van binnen- en buitenlandse universiteiten. Aangezien de meeste deskundigen de voorkeur gave aan anonieme deelname, is besloten om geen lijst van geïnterviewde deskundigen op te nemen in dit rapport.

De interviews boden aanvullende en verdiepende inzichten op het literatuuronderzoek. De aantekeningen die tijdens de interviews zijn gemaakt, zijn verwerkt in de analyse in de komende hoofdstukken. In bronvermeldingen zijn de interviews willekeurig genummerd.

1.3.3. Casestudies

Aan de hand van drie casestudies is het fenomeen stochastisch terrorisme onderzocht. Voor elke casus is geanalyseerd in hoeverre deze als goed voorbeeld van het fenomeen kan dienen. De verschillen en overeenkomsten tussen de casestudies kunnen helpen bij de afbakening van het concept en inzicht bieden in de meerwaarde van het gebruik van dit concept binnen dit onderzoeksgebied.

Inventarisatie

In eerste instantie werd een lijst samengesteld van incidenten die in de literatuur werden genoemd als voorbeelden van stochastisch terrorisme. Omdat onderzoek op dit gebied nog beperkt is, was deze lijst niet lang, met name door het beperkte aantal casussen in Nederland of elders in Europa. Daarom werd geprobeerd de lijst uit te breiden, enerzijds op basis van suggesties van de begeleidingscommissie, anderzijds op basis van onze analyse van incidenten van gewelddadig extremisme waarbij het op basis van de beschikbare informatie aannemelijk leek dat het (sociale-)mediadiscours een provocerende rol had gespeeld. De inventarisatie is niet opgenomen in dit rapport, omdat alleen voor de casestudies is geanalyseerd in hoeverre de incidenten voldoen aan de gehanteerde definities van stochastisch terrorisme. Voor de overige casussen willen we niet de schijn wekken dat zij zonder analyse als voorbeelden daarvan worden gepresenteerd.

Selectie

Het uitgangspunt was een diverse selectie van casussen samen te stellen: diversiteit in het discours en de rol van sociale media, verschillende vormen van extremisme en geografische diversiteit. De drie casestudies zijn geselecteerd uit de hierboven besproken inventarisatie. De Capitoolbestorming wordt in verschillende bronnen genoemd als hét archetypische voorbeeld van stochastisch terrorisme. Voor deze casus was bovendien al veel informatie verzameld, waaronder sociale mediadata van geweldplegers, juridische documenten en academische literatuur. Dit maakte deze casus veelbelovend voor het vergaren van inzichten over de mechanismen die bij het fenomeen een rol spelen.

Voor de overige twee casestudies was het doel een Nederlandse casus en een casus elders in Europa te selecteren. Een Nederlandse casus omdat dit de meest relevante context biedt voor de praktische doelstelling van dit onderzoek: potentiële handelingsperspectieven voor de Nederlandse overheid (onderzoeksvraag 4). Er werd echter slechts een Nederlandse casus geïdentificeerd die door academici expliciet in verband is gebracht met stochastisch terrorisme: de bedreigingen aan het adres van voormalig minister Sigrid Kaag. Voor deze casus was een ruime hoeveelheid data beschikbaar, waaronder mediaberichten, eerdere onderzoeken en gerechtelijke uitspraken.

Voor de casus elders in Europa werd een derde casus geselecteerd in Duitsland: de aanslag in 2019 op een synagoge in Halle. Deze casus is uitgebreid gedocumenteerd, met name wat betreft de interactie tussen de dader en online gemeenschappen.

Deze selectie van drie casestudies omvat verschillende typen radicalisering en extremisme, waaronder rechtsextremisme, complotdenken, anti-institutioneel extremisme, vrouwenhaat, antisemitisme en racisme.

Er zijn minder casussen bekend van links-extremistisch geweld, zoals gerelateerd aan dierenrechtenactivisme, antifascisme, of klimaatactivisme, die als stochastisch terrorisme worden bestempeld. Bij veel casussen van terroristische aanslagen die voortkomen uit jihadistische ideologie is er sprake van expliciete oproepen, waarbij geweld een gelegitimeerd middel is om het doel te bereiken. Daarom kwamen deze casussen niet in aanmerking voor selectie. Stochastisch terrorisme kan niettemin van toepassing zijn op iedere vorm van extremisme.

Volgens verschillende definities van stochastisch terrorisme vergroten specifieke uitingen in de media en de daaropvolgende interactie de kans op geweld. Het leiden tot geweld is in dit kader echter geen harde voorwaarde om van (elementen van) stochastisch terrorisme te spreken. Bij de selectie van casestudies is bewust gekozen voor voorbeelden die eerder als stochastisch terrorisme zijn bestempeld en hebben geleid tot gewelddadige gebeurtenissen. Dit bood de mogelijkheid om te analyseren in hoeverre het discours een rol speelde, in plaats van slechts in hoeverre sprake was van een vergrote kans op geweld.

Bronnenonderzoek

Voor elk van de drie casestudies zijn de beschikbare bronnen onderzocht, waaronder academische literatuur, grijze literatuur, mediaberichtgeving en, waar beschikbaar, dossiers van rechtszaken of aanklachten. Op basis van deze bronnen werd voor iedere casus achtereenvolgens uitgewerkt: de achtergrond van de gebeurtenissen, een overzicht van het discours, de mogelijke drijfveren voor het opgetreden gewelddadig extremisme en de mogelijke rol die retoriek in de media speelde. Onder 'media' wordt zowel online media, al dan niet sociale media, als offline media verstaan.

Interviews

Tot slot is, zoals genoemd in paragraaf 1.3.2, elke casus in ten minste drie interviews ter sprake gekomen. In deze gesprekken zijn deskundigen bevraagd over de aanpak van de casestudies, (hiaten in) de bevindingen of onze reflecties, afhankelijk van de fase van het onderzoek en met de casussen waarmee zij bekend waren. De inzichten uit de interviews zijn meegenomen in de analyse.

1.3.4. Sociale-media-analyse

Oorspronkelijk beoogde dit onderzoek ook een analyse uit te voeren van een dataset met sociale-media-uitingen die verband hielden met een van de casestudies. De stormachtige ontwikkelingen in generatieve AI bieden mogelijkheden om met beperkte middelen grote hoeveelheden tekst te verwerken en analyseren, waar tot voor kort veel mensuren voor nodig waren. Voor een kleinschalig onderzoek zoals dit maakt dat analyses mogelijk die voorheen te kostenintensief zouden zijn. Bovendien zijn innovatieve benaderingen veelbelovend voor het analyseren van de ondoorzichtige, ambigue en willekeurige aard van stochastisch terrorisme, omdat ze kwalitatieve analyse op grote op tekst gebaseerde datasets efficiënt kunnen uitvoeren.

Door sociale mediaberichten te verzamelen die voorafgingen aan het gewelddadige incident, werd gehoopt inzicht te verkrijgen in de rol en aard van de retoriek die mogelijk van invloed was op de drijfveren van de dader(s). Hiervoor werd de casus over de Capitoolbestorming in de Verenigde Staten geselecteerd, vanwege het grote aantal betrokken daders als berichten en het feit dat het in de literatuur gezien wordt als hét voorbeeld van stochastisch terrorisme. Uiteindelijk werd echter besloten deze analyse niet uit te voeren, omdat het gebruik van generatieve AI in door de Nederlandse overheid gefinancierd onderzoek nog te veel

vragen oproept die niet konden worden beantwoord binnen de looptijd van het onderzoek. Tenzij kan worden aangetoond dat aan alle privacy- en auteursrechtwetgeving wordt voldaan, is het voorlopige standpunt van het kabinet op het moment van schrijven dat het gebruik van generatieve AI binnen de Nederlandse overheid niet is toegestaan (Kamerstuk 26 643, nr. 1098, 2023).

1.3.5. Expertsessie

In de laatste fase van het onderzoek, na het opstellen van een eerste conceptversie van het eindrapport, zijn de bevindingen en conclusies gepresenteerd aan een multidisciplinaire groep deskundigen tijdens een virtuele validatiesessie op 27 augustus 2024. De vier deelnemers waren respectievelijk verbonden aan de Expertise-unit Sociale Stabiliteit (ESS) van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW); de School of Psychology, University of Queensland; de afdeling Sociologie, Universiteit Utrecht; en het Verwey-Jonker Instituut.

Deze groep bracht gezamenlijk expertise samen op gebieden zoals (online) extremisme, extreem en gewelddadig gedrag, de impact van online discours op offlinegedrag, sociale beïnvloedingsprocessen, groepsprocessen, sociale identiteit, maatschappelijke spanningen en polarisatie, terrorisme, nationale en internationale veiligheid, dreigingsmanagement en de analyse van grootschalige tekstdata. Niet alle deelnemers waren bekend met de term 'stochastisch terrorisme' en geen van hen had de term eerder gebruikt in diens eigen werk. De reflecties op de bevindingen en de aanvullende inzichten van de experts zijn verwerkt om de verschillende hoofdstukken van dit eindrapport aan te scherpen.

1.4. Leeswijzer

Hoofdstuk 2 biedt een overzicht van de bestaande literatuur over stochastisch terrorisme: waar komt het concept vandaan en wat wordt er door verschillende auteurs onder verstaan? **Hoofdstuk 3** presenteert de casestudies: de Capitoolbestorming (paragraaf 3.1), de bedreigingen van Sigrid Kaag (paragraaf 3.2) en de aanslag op een synagoge in het Duitse Halle (paragraaf 3.3). In **Hoofdstuk 4** wordt geanalyseerd wat deze casestudies onthullen over het concept 'stochastisch terrorisme' en welke lessen uit de casestudies kunnen worden getrokken. In **Hoofdstuk 5** volgt een kritische reflectie op het concept 'stochastisch terrorisme' en het rapport wordt afgesloten in **Hoofdstuk 6** met een conclusie en aanbevelingen voor toekomstig onderzoek over dit onderwerp.

2. Het begrip 'stochastisch terrorisme'

In dit hoofdstuk worden de bevindingen van de literatuurstudie naar stochastisch terrorisme besproken. Achtereenvolgens wordt ingegaan op de herkomst en evolutie van het concept (paragraaf 2.1), de verschillende interpretaties en conceptualiseringen van het fenomeen (paragraaf 2.2), hoe het zich verhoudt tot gerelateerde begrippen in de literatuur (paragraaf 2.3) en hoe het afgebakend kan worden voor het vervolg van dit onderzoek (paragraaf 2.4).

2.1. De oorsprong en evolutie van het concept 'stochastisch terrorisme'

Het begrip 'stochastisch' verwijst naar gebeurtenissen en processen waarvan de uitkomst niet precies kan worden voorspeld, maar waarvan de kans op verschillende patronen wel kan worden berekend. Het is afgeleid van het Griekse *stochastikos*, wat giswerk betekent. In de statistiek wordt het gebruikt om een variabele te beschrijven waarvan de waarde niet vaststaat, maar afhankelijk is van de uitkomst van een willekeurig proces. Formeel wordt een stochast vaak beschreven met behulp van een waarschijnlijkheidsverdeling, die de kans aangeeft dat de variabele een specifieke waarde aanneemt.

De term 'terrorisme' wordt internationaal veel gebruikt, maar er bestaat geen algemeen aanvaarde definitie van het concept. Sinds de jaren zeventig van de twintigste eeuw worden discussies gevoerd over wat terrorisme wel en niet inhoudt (Schmid 2023). Dit heeft geleid tot een reeks conceptualiseringen die verschillende aspecten benadrukken en als essentieel beschouwen, zoals het gebruik van ernstig geweld, een bedreiging van de internationale veiligheid of het zaaien van angst (Saul 2006). De NCTV (2023a; 2023b) combineert deze aspecten en definieert de term als volgt:

> 'Het uit ideologische motieven plegen van op mensenlevens gericht geweld, dan wel het aanrichten van maatschappij-ontwrichtende zaakschade, met als doel maatschappelijke ondermijning en destabilisatie te bewerkstelligen, de bevolking ernstige vrees aan te jagen of politieke besluitvorming te beïnvloeden.'

De term 'stochastisch terrorisme' wordt in de literatuur over de evolutie van het concept vaak onterecht toegeschreven aan wiskundige Gordon Woo. In zijn artikel 'Quantitative terrorism risk assessment' probeert Woo (2002) terrorisme als een kwantificeerbaar probabilistisch catastroferisico voor verzekeraars te analyseren. Het door hem ontwikkelde statistische model noemt hij een '*stochastic terrorism model*'. Het gaat hierbij om een stochastisch model voor het berekenen van terrorismerisico's, niet om een model voor stochastisch terrorisme. De term '*stochastic terrorism model*' wordt in dit artikel of in Woo's verdere werk

dan ook niet gebruikt of gedefinieerd. Naast Woo hebben verscheidene auteurs terrorismerisico's gekwantificeerd, bijvoorbeeld Martz en Johnson (1978) en Chatterjee en Abkowitz (2011).

De term '*stochastic terrorism*' werd bijna een decennium later voor het eerst gebruikt door de anonieme blogger G2geek (2011), in de blogpost 'Stochastic terrorism: Triggering the shooters' op het linksgeoriënteerde mediaplatform Daily Kos. De auteur gebruikt de term om een fenomeen te beschrijven waarbij – vrij vertaald – de media niet fungeren als een facilitator in het verspreiden van angst voor terroristische aanslagen onder de samenleving, maar als middel waarmee mensen anderen door middel van hun discours kunnen inspireren om gewelddaden te plegen. Volgens de blogger is stochastisch terrorisme:

> '*The use of mass communications to stir up random lone wolves to carry out violent or terrorist acts that are statistically predictable but individually unpredictable'* (G2geek 2011).

In het proces dat de blogpost beschrijft, kan het discours waarmee iemand in aanraking komt doorslaggevend zijn in de beslissing om over te gaan tot geweld. De auteur van de blogpost beschrijft daarom ook de 'zender van de opruiende boodschap', die door middel van een specifiek narratief anderen aanzet tot gewelddaden, als terrorist:

> '*The person who actually plants the bomb or assassinates the public official is not the stochastic terrorist, they are the "missile" set in motion by the stochastic terrorist. The stochastic terrorist is the person who uses mass media as their means of setting those "missiles" in motion'* (G2geek 2011).

Waar de term 'stochastisch' in de statistiek duidt op het gebruik van een toevalsvariabele in een kansexperiment, bijvoorbeeld de kans op terroristische aanslagen in de risicoanalyse van Woo, hanteerde G2geek (2011) de term 'stochastisch terrorisme' om te beschrijven hoe ophitsende taal in de media en/of door publieke figuren als middel kan worden ingezet om de kans op het gebruik van geweld door anderen te verhogen. De anonieme blogger gebruikt hierbij de term *incite*, dat het best kan worden vertaald als 'aanzetten tot' en duidt degene die de opruiende taal gebruikt aan als 'stochastisch terrorist':

> *'Here's the mechanism spelled out concisely:*
>
> *The stochastic terrorist is the person who uses mass media to broadcast memes that incite unstable people to commit violent acts.*
>
> *One or more unstable people responds to the incitement by becoming a lone wolf and committing a violent act. While their action may have been statistically predictable (e.g. "given the provocation, someone will probably do such-and-such"), the specific person and the specific act are not predictable (yet).*
>
> *The stochastic terrorist then has plausible deniability: "Oh, it was just a lone nut, nobody could have predicted he would do that, and I'm not responsible for what people in my audience do."'*

Uit ons literatuuronderzoek blijkt dat deze invalshoek over het algemeen door auteurs wordt gehanteerd, zoals door Hamm en Spaaij (2017, 84) die de motivaties van zogenoemde gewelddadige eenlingen nader analyseerden. Zij nemen de definitie van G2geek (2011) grotendeels over wanneer ze stochastisch terrorisme omschrijven als:

> *'The use of mass media to provoke random acts of ideologically motivated violence that are statistically predictable but individually unpredictable.'*

Opmerkelijk is de toevoeging dat het geweld ideologisch gemotiveerd moet zijn, waardoor het type discours dat als stochastisch terrorisme kwalificeert, specifieker wordt omschreven.

Ook Schwarz (2023) hanteert deze interpretatie als uitgangspunt, en beschrijft dat het concept 'stochastisch terrorisme' kan worden gebruikt om te beschrijven hoe terroristische daden terreurdaden die willekeurig lijken plaats te vinden, het gevolg zijn van radicalisering door massamedia. Schwarz merkt ook op dat georganiseerde rechtsextremisten het internet al sinds de jaren negentig van de twintigste eeuw strategisch inzetten om in contact te komen met potentiële nieuwe rekruten.

Dezelfde interpretatie wordt gehanteerd door Kemper (2022), die stelt dat dit concept in toenemende mate wordt gepresenteerd als 'een mogelijke tactiek om diegenen te identificeren en te vervolgen die de media gebruiken om onrust en geweld te creëren'. Uit zijn artikel blijkt echter niet waarop hij deze bewering baseert, aangezien de door hem genoemde bron (een tweede artikel van Daily Kos uit 2018 over het opnemen van het concept 'stochastisch terrorisme') niet suggereert dat de term inderdaad is gebruikt om individuen te vervolgen. Bovendien werd geen jurisprudentie gevonden waarin de term 'stochastisch terrorisme' is gebruikt in strafvervolgingen, zoals Kemper suggereert.

In Nederland wordt het concept voornamelijk geïnterpreteerd volgens de definitie van G2geek (2011). In een interview met *de Volkskrant* stelt De Graaf (2023), die naar zowel stochastisch extremisme als stochastisch terrorisme verwijst, dat de term beschrijft hoe:

> 'de kans [op een gewelddaad] toeneemt als er grote stromen van radicaal gedachtengoed rondgaan. Dan neemt de statistische waarschijnlijkheid toe dat iemand zich geroepen voelt de daad bij het woord te voegen... Op online fora worden mensen massaal bestookt door radicaal gedachtengoed, en daardoor wordt de kans dat iemand iets wil doen groter.'

De Graaf merkt ook op dat de term afkomstig is uit de kansberekening. Dit wordt vaker in de literatuur genoemd, zoals door Amman en Meloy (2021), die stochastisch terrorisme omschrijven als een statistisch construct. Strikt genomen klopt dit alleen wanneer men verwijst naar de term 'stochastisch', aangezien de samenstelling 'stochastisch terrorisme' niet in de statistische literatuur voorkomt. G2geek (2011) en wetenschappers als Hamm en Spaaij (2017), die de definitie van de term hanteren zoals voorgesteld in de blogpost, gebruiken het concept niet voor kansberekening, maar suggereren dat dit een mogelijkheid zou kunnen zijn. Of de kans op geweld als gevolg van provocatie en demonisering in de media statistisch berekend kan worden, moet nog worden aangetoond. Volgens een van de geïnterviewde experts worden momenteel wel pogingen ondernomen om een statistische formule te ontwikkelen die hiervoor gebruikt kan worden.[1]

[1] Interview 5.

2.2. Geen eenduidige conceptualisering

Onder de auteurs die het begrip 'stochastisch terrorisme' in hun publicaties gebruiken, bestaat nog geen consensus over hoe het proces verloopt van de 'zender' naar 'ontvanger' binnen de conceptualisering die sinds de blog van G2geek wordt gehanteerd. Omdat onderzoeksvraag 4 (Welke aanknopingspunten biedt deze analyse om de mogelijk schadelijke impact van het fenomeen te voorkomen of verminderen?) betrekking heeft op het formuleren van een mogelijk handelingsperspectief, is een eenduidige beschrijving van het fenomeen belangrijk. Zonder duidelijke afbakening en exacte definitie van het fenomeen is het onmogelijk om een beleidstheorie op te stellen. Bovendien zorgt een eenduidige conceptualisering ervoor dat betrokken partijen consistent en coherent over het fenomeen kunnen communiceren.

Verschillende opvattingen over de rol van media en sociale media

In veel interpretaties staan de media centraal in het proces dat de term 'stochastisch terrorisme' probeert te beschrijven. Zo stellen De Graaf (2023), Corliss (2022), Schwarz (2023), Tibby en Bayly (2023) en Veale (2020) dat massamedia een cruciale rol spelen, met name in het creëren en versterken van een radicaal discours over vermeende vijanden. Veale (2020, 62) schrijft bijvoorbeeld:

> *'Stochastic terrorism is where someone uses mass-communication such as the internet to incite people 'to carry out violent or terrorist acts that are statistically predictable but individually unpredictable.'*

Hij baseert zich hier op de definitie van G2geek, waarin massacommunicatie ook genoemd wordt. Corliss (2022, 2) stelt daarentegen een eigen definitie voor:

> *'In stochastic terrorism, the instigator has no direct contact with the attacker but instead motivates many to violence through some form of mass communication, with the intention that some will respond to this call for violence by carrying out an attack.'*

Het gebruik van massacommunicatie staat ook hier centraal, maar uniek aan deze conceptualisering is de nadruk op de intentie van de dader. Binnen de afbakening die Corliss voorstelt, is geen ruimte voor het onbedoeld aanzetten tot geweld. Hierin verschilt zijn definitie van die van Amman en Meloy (2021, 4), die stellen:

> *'The intent of the speaker to cause such violence may range from unwitting naivete—in the sense of an accidental sin—to full knowledge and hope that such violence will happen, the risk magnified by his or her public speech. The exact motivation, however, is often untraceable.'*

Daarnaast leggen Amman en Meloy (2022) minder nadruk op massamedia als deel van het proces. Zo noemen zij mediaplatforms slechts als één voorbeeld van de verschillende krachten die het interactieve proces tussen een zender en een ontvanger versterken.

We kunnen echter niet voorbijgaan aan het feit dat de opkomst van sociale media gepaard is gegaan met een toename in het gebruik van en de aandacht voor de term 'stochastisch terrorisme'. Hoewel het proces dat door dit fenomeen wordt beschreven ook zichtbaar is in historische gevallen die voorafgingen aan de opkomst van sociale media, zoals de moord op Thomas Becket (zie de introductie van het volgende hoofdstuk), versterken en versnellen sociale media de interactie tussen personen die opruiende

boodschappen verzenden en hun publiek. Sociale media bieden ontvangers, veel meer dan traditionele massamedia zoals televisie en radio, een manier om het discours direct over te nemen, er hun eigen interpretatie aan te geven en dit vervolgens met hun volgers te delen. Hierdoor worden zij zelf zenders van een narratief. Sociale media leiden zodoende sneller tot de amplificatie en vervorming van het discours op manieren die uiteindelijk geweld kunnen aanjagen.

Verschillende opvattingen over de vraag of de zender als terrorist bestempeld kan worden

Daarnaast is in de literatuur geen overeenstemming over wie de stochastisch terrorist is in het proces. Zoals besproken in paragraaf 2.1, omschreef G2geek (2011) de 'zender van de opruiende boodschap', oftewel de persoon die met behulp van taal of beeldmateriaal een individu of een groep demoniseert en daarmee een klimaat van angst en vijandigheid creëert, als terrorist. In zowel de academische als de grijze literatuur waarin het concept 'stochastisch terrorisme' sindsdien is besproken, blijft deze interpretatie dominant. Hamm en Spaaij (2017, 84) leggen het proces bijvoorbeeld als volgt uit:

> *'Imagine an archer who shoots one hundred arrows at a target and hits the bull's eye only once. The bull's eye shot is statistically unpredictable, yet it is statistically predicable that a certain number of the arrows will strike somewhere on the target. The archer does not have to be skilled at archery. He simply needs to keep slinging arrows at the target and eventually one will hit the mark. In this analogy, the stochastic terrorist is the archer who sends out incendiary messages to thousands if not millions of people who consume the messages. The bull's eye is the one consumer who uses the messages to justify violent action.'*

Ook Clover (2019) beschrijft de zender van de opruiende boodschap op deze manier:

> *'The terrorist, significantly, is not the lone wolf but rather the person or persons setting loose the infostorm that is in its generality designed to catch some individual in its net and set them in motion…'*

Toch zijn er ook uitzonderingen. Schwarz (2023) legt juist de nadruk op de geweldpleger die door de boodschap werd geïnspireerd en omschrijft de zender niet als terrorist.

Het spreken over een stochastisch terrorist schept verwarring, omdat het de nadruk legt op de zender of de geweldpleger, in plaats van op het hele proces. In deze studie wordt gerefereerd aan de persoon of de groep personen met deze rol binnen stochastisch terrorisme als de *broadcaster* van een specifiek discours. De termen zender en *broadcaster* hebben allebei betrekking op een communicatieproces, maar kennen verschillende connotaties en toepassingen: de term zender verwijst meestal naar één-op-ééncommunicatie of één-naar-ééncommunicatie, waarbij de zender vaak een vorm van feedback of antwoord van de ontvanger verwacht. De term *broadcaster* daarentegen verwijst meestal naar één-op-veelcommunicatie, waarbij de verwachte feedback minder direct en onmiddellijk is. Deze feedback kan bestaan uit kijkcijfers, *shares*, opmerkingen of andere vormen van publieksbetrokkenheid.

In geen van de artikelen worden in de conceptualiseringen en interpretaties specifieke eigenschappen aan de *broadcaster* toegekend, ook niet met betrekking tot diens mate van invloed (bijvoorbeeld afgeleid van het aantal volgers op sociale media, of hun maatschappelijke positie). Dit betekent dat in principe iedereen die communiceert met een publiek als *broadcaster* aangewezen kan worden.

Verschillende opvattingen over het al dan niet expliciet oproepen tot geweld

Er bestaan ook verschillende opvattingen over de vraag of de boodschap van de *broadcaster* geen expliciete oproep tot geweld mag bevatten om als stochastisch terrorisme te worden beschouwd. Enerzijds benadrukken academici zoals Biondi en Curtis (2018) dat de *broadcaster* altijd een zekere mate van plausibele ontkenning probeert te behouden door niet expliciet op te roepen tot geweld, maar in plaats daarvan subtiele signalen en retoriek te gebruiken om specifieke groepen te demoniseren. Keats (2019, 2) suggereert echter dat het in stand houden van plausibele ontkenning niet zozeer voortkomt uit het ontbreken van een oproep tot geweld, maar eerder uit het ontbreken van een bewijsbaar causaal verband:

> '*Stochastic terrorism lets bullies operate in the open with full deniability, since the random element erases any provable causation.'*

De interpretatie van Biondi en Curtis (2018), dat de *broadcaster* van de opruiende boodschap niet expliciet oproept tot geweld, is ook door anderen overgenomen, zoals Lindsay (2022) en Amman en Meloy (2021). De laatstgenoemde auteurs benadrukken de vaak ambigue aard van de boodschap en stellen dat, hoewel de *broadcaster* wellicht openlijk verklaart dat het doelwit een bedreiging vormt of grappen maakt over gewelddadige oplossingen, geweld in de context van stochastische geweldpleging nooit expliciet door de *broadcaster* wordt voorgesteld:

> *'The speaker's rhetoric may range from bombastic declarations that the target is a threat by some measure, to "jokes" about violent solutions, or to the shared problem posed by the target—always stopping short of requesting or directing an attack for reasons of plausible deniability'* (Amman & Meloy 2021, 3).

De auteurs benadrukken dat, zelfs zonder expliciete oproepen tot gewelddaden, een ontvangend individu overtuigd kan raken, diens kantelpunt kan bereiken en op basis van het door de *broadcaster* geuite wereldbeeld een aanval op de gedemoniseerde groep kan uitvoeren.

Anderen hanteren daarentegen een minder strikte interpretatie en stellen dat bij stochastisch terrorisme wel sprake kan zijn van een expliciete oproep tot geweld. Zo benoemen Hamm en Spaaij (2017, 84) ook de jihadistische propaganda van de Islamitische Staat (IS, in het Engels afgekort als ISIS), die expliciet oproept tot gewapende strijd, als voorbeeld van stochastisch terrorisme:

> '*Stochastic terrorism is the method of international recruitment used by ISIS, which has brought an unprecedented sophistication to it through cosmopolitan use of social media, an extensive digital infrastructure provided by multilingual supporters from around the world, and gruesome beheading videos*.'

Hamm en Spaaij (2017) hanteren de term om propaganda te beschrijven waarin vaak extreme gewelddaden worden getoond en sympathisanten worden opgeroepen tot gewelddadige jihad. Dit staat in contrast met de manier waarop Lindsay (2022) en Amman en Meloy (2021) het concept gebruiken.

Uiteenlopende interpretaties van stochastisch terrorisme op alle elementen

Zoals hierboven uiteengezet, bestaat er geen eenduidige definitie van stochastisch terrorisme. Daarnaast zijn er verschillende opvattingen over de rol van (sociale) media, over de vraag of de *broadcaster* of de ontvanger als stochastisch terrorist moet worden beschouwd en over de aard van de boodschap. Bovendien is het belangrijk te vermelden dat de verschillende conceptualiseringen van de term vaak niet passen binnen de

gangbare definities van terrorisme, zoals door de NCTV gehanteerd. Aangezien de nadruk van het concept, zoals beschreven in de literatuur, ligt op de demoniserende, dehumaniserende of denigrerende uitingen van een *broadcaster* die de kans op een terroristische daad vergroten, hoeft er in theorie geen gewelddaad plaats te vinden om een casus als stochastisch terrorisme te beschouwen. Dit is echter problematisch, omdat een individu als terrorist bestempelen zonder dat die persoon een gewelddaad heeft gepleegd of aangejaagd – ook niet in overdrachtelijke zin –een grote morele en politieke lading heeft. Het kan bovendien grote gevolgen hebben voor het leven en welzijn van die persoon en diens gemeenschap.

2.3. Hoe verhoudt het concept 'stochastisch terrorisme' zich tot gerelateerde, gevestigde begrippen?

De term 'terrorisme' is in de laatste decennia volledig ingeburgerd in het publieke en politieke discours. De aanslagen van 11 september 2001 hebben daarnaast het gevaar van terrorisme, en de noodzaak om terrorisme te bestrijden, hoog op de publieke agenda gezet. Toch wordt over de definitie van terrorisme al meer dan een halve eeuw gedebatteerd, zonder dat er binnen de academische wereld consensus over is bereikt (Schmid 2023). De term wordt in de literatuur dan ook geplaatst en gedefinieerd binnen meerdere contexten, zoals criminaliteit, politiek, oorlog en religie (Schmid 2004). Over terrorismebestrijding is uitgebreid gepubliceerd, maar ook de terminologie in het bredere veld kampt met uitdagingen met betrekking tot het definiëren ervan. Zo stelt Bötticher (2017) dat de termen 'radicalisering' en 'extremisme' vage afbakeningen en dubbelzinnige betekenissen hebben, waardoor ze vaak verkeer worden gebruikt. Ook Evans en Williams (2022) beargumenteren dat het lastig is om relevante literatuur te inventariseren, vanwege de grote verschillen in de manier waarop extremisme en andere termen worden gedefinieerd en toegepast. Een belangrijke reden hiervoor is de normatieve aard van deze concepten, die hun betekenis ontlenen aan de politieke en maatschappelijke context (Jackson 2019).

In dit licht is het zinvol om bij het analyseren van het nut en de toegevoegde waarde van stochastisch terrorisme vergelijkbare concepten binnen het academisch veld van (online) radicalisering, extremisme en terrorisme te beschouwen. Hierbij is het van belang te onderzoeken hoe deze concepten zich verhouden tot de manier waarop stochastisch terrorisme tot op heden in de literatuur is opgevat. Hieronder volgt een niet-uitputtende lijst van begrippen die in het veld worden gehanteerd. Deze lijst is niet systematisch geïdentificeerd, maar beperkt zich tot **termen die ofwel expliciet in de literatuur over stochastisch terrorisme zijn genoemd, ofwel die door de bij dit onderzoek betrokken experts zijn aangedragen als vergelijkbare termen**. Deze termen hebben betrekking op verschillende aspecten van stochastisch terrorisme. De meeste termen richten zich op de inhoud en vorm van de boodschap, zoals haatzaaien, *extreme speech*, opruiing, *narrative framing*, *dog-whistling* en *borderline content*. Twee termen, *net wars* en *swarm behaviour*, gaan specifiek over de interactie tussen verschillende *broadcasters* en ontvangers en *lone wolves* betreft de gewelddadige actie zelf.

Tabel 2-1. Concepten die gerelateerd zijn aan stochastisch terrorisme

Haatzaaien (of ***hate speech***) is strafbaar in Nederland (art. 137d Sr), net als in vele andere landen. In artikel 137d van het Wetboek voor Strafrecht wordt het gedefinieerd als het aanzetten 'tot haat tegen of discriminatie van mensen of gewelddadig optreden tegen persoon of goed van mensen wegens hun ras, hun godsdienst of levensovertuiging, hun geslacht, hun hetero- of homoseksuele gerichtheid of hun lichamelijke, psychische of verstandelijke handicap'. Raakvlak: het betreft het verspreiden van demoniserende berichten. Afwijking: haatzaaien is een delict. In sommige gevallen is zelfs een expliciete oproep tot geweld.
Extreme speech wordt door sommige auteurs (bijvoorbeeld Hare & Weinstein 2009; Howard 2021) in de literatuur omschreven als een bredere vorm van vijandig discours jegens de fundamentele waarden van de democratische rechtsstaat. Anderen (bijvoorbeeld Udupa 2023) zien *extreme speech* als een conceptueel raamwerk om online 'haatculturen' beter te begrijpen door middel van etnografische analyses van digitale praktijken en deze te contextualiseren aan de hand van een vergelijkend en historisch sensitief perspectief. Raakvlak: net als bij haatzaaien, betreft *extreme speech* het verspreiden van demoniserende berichten. Afwijking: stochastisch terrorisme verwijst naar de kans dat men overgaat tot geweld, terwijl deze termen verwijzen naar de aard van het discours zonder iets te zeggen over mogelijke consequenties ervan.
Opruiing (of ***incitement***) verwijst naar het aansporen van anderen om een misdrijf te plegen. Opruiing is strafbaar en wordt in de Nederlandse wetgeving omschreven als 'hij die in het openbaar, mondeling of bij geschrift of afbeelding, tot enig strafbaar feit of tot gewelddadig optreden tegen het openbaar gezag opruit' (art. 131 Sr). Het verschil met haatzaaien is dat opruiing vereist dat er een expliciete oproep is tot het plegen van een illegale daad. Daarnaast heeft haatzaaien betrekking op beschermde karakteristieken van mensen, zoals ras en godsdienst. Raakvlak: het betreft het verspreiden van demoniserende berichten. Afwijking: bij stochastisch terrorisme is geen expliciete oproep tot geweld.
Narrative framing is de wijze waarop *outgroups* worden geportretteerd of geframed in de media of online. In academisch onderzoek naar (online) haat en discriminatie wordt hier aandacht aan besteed omdat deze framing invloed heeft op de publieke opinie jegens de betreffende groepen of individuen (Šori & Vehovar 2022), bijvoorbeeld immigranten (Chkhaidze et al. 2021). Groeperingen en individuen met extremistische denkbeelden gebruiken vaak negatieve termen, zoals 'plaag', als metafoor om een demoniserend narratief te creëren (Šori & Vehovar 2022). Raakvlak: het is een techniek die wordt gebruikt om een demoniserend discours te creëren. Afwijking: *narrative framing* kan een van de middelen zijn die worden gebruikt bij stochastisch terrorisme.
Dog-whistling. Een *dog whistle* (hondenfluitje) doelt op woorden of afbeeldingen die worden gebruikt met een dubbele of geheime betekenis, die vaak in verband worden gebracht met racistische of discriminerende denkbeelden (Tillyris 2023). *Dog whistles* worden onder meer gebruikt als verhulde vorm van haatzaaien om online moderators en andere autoriteiten te omzeilen, evenals voor politieke doeleinden om op een verhulde wijze een specifieke groep te demoniseren (Bhat & Klein 2020). Raakvlak: Het gebruik van *dog whistles* kan deel uitmaken van het narratief van de *broadcaster*, wanneer deze subtiele signalen en retoriek gebruikt om specifieke groepen aan te spreken en anderen uit te sluiten. Daarnaast faciliteert het verhulde karakter van *dog whistles* ook een zekere interactiviteit in de communicatie tussen *broadcaster*, versterker en ontvanger. Afwijking: *dog whistling* kan een van de middelen zijn die worden gebruikt bij stochastisch terrorisme.
Borderline content wordt in de literatuur veelal gebruikt om te verwijzen naar berichten of afbeeldingen die zich op de grens bevinden van wat is toegelaten volgens de wet of de regels van het online platform waarop het is geplaatst. Hierdoor is het moeilijk voor detectiesystemen en moderators om deze te identificeren en beoordelen (Conway et al. 2021). *Borderline content* neemt vaak de vorm aan van dubbelzinnig taalgebruik, humor en memes (waarin *dog whistles* ook kunnen voorkomen). Het afbakenen van *borderline content* is complex, mede omdat het een verzamelnaam is voor vele soorten inhoud, zoals mis- en desinformatie die tot schade kan leiden, zoals

nepnieuws en complottheorieën over vaccins tegen Covid-19 of politieke partijen, schokkende afbeeldingen of video's en het aanmoedigen van zelfverminking of ander schadelijk gedrag (Macdonald & Vaughan 2023).

Raakvlak: in de context van stochastisch terrorisme heeft dit concept betrekking op haatdragende, racistische en/of demoniserende inhoud, waarin niet expliciet wordt opgeroepen tot geweld, aangezien dat zou betekenen dat het illegaal en niet in overeenstemming met de gebruikersvoorwaarden van het platform is.

Afwijking: *borderline content* heeft alleen betrekking op de inhoud van discours en hoe deze zich verhoudt tot de wet of platformregels en richt zich niet op de effecten hiervan.

***Net wars* en *swarm behaviour*.** De groeiende verwevenheid tussen de online- en offlinewereld heeft de laatste jaren invloed gehad op conflicten. Niet alleen worden militaire conflicten uitgevochten in cyberspace (*cyber warfare*), ook civiele en niet-statelijke actoren beslechten conflicten online. Dit fenomeen wordt in de literatuur omschreven als *net wars* (Arquilla & Ronfeldt 2001). Online platforms bieden legio mogelijkheden voor individuen om zich te verenigen en acties te coördineren. Terroristische of extremistische groeperingen kunnen hierdoor een groot en goed gecoördineerd netwerk opbouwen tussen verschillende kleine en verspreide cellen (Arquilla & Ronfeldt 2001). Sociale media lenen zich hier bijzonder goed voor en kunnen worden ingezet voor verschillende acties, waaronder het verspreiden van propaganda (Mujib et al. 2023), psychologische campagnes en politieke of culturele ondermijning (Brose 2015). *Swarming* is een tactiek die wordt toegepast in deze *net wars*. Dit fenomeen wordt gedefinieerd als een 'schijnbaar amorfe, maar doelbewust gestructureerde, gecoördineerde, strategische manier om vanuit alle richtingen toe te slaan op een bepaald punt of bepaalde punten' (Arquilla & Ronfeldt 2001). Voorbeelden van *swarming behaviour* in de context van *net wars* zijn het opzetten van sociale-mediacampagnes waar, eventueel met het gebruik van *bots* of geautomatiseerde scripts, op wijdverspreide schaal propaganda, mis- of desinformatie kan worden verspreid en doelen massaal kunnen worden gespamd.

Raakvlak: *swarming* kan deel uitmaken van de interactie op sociale media die volgt op de uitingen van specifieke *broadcasters*.

Afwijking: *swarming* is gericht op een groep met een gedeeld doel, terwijl in stochastisch terrorisme de intentie van een *broadcaster* niet altijd duidelijk is en de interactie op sociale media de condities creëert voor escalatie, maar niet uitgesproken het doel hoeft te zijn van alle betrokkenen. Bovendien is stochastisch terrorisme niet beperkt tot sociale media, maar kan het ook betrekking hebben op discours dat via andere massamediakanalen wordt verspreid, zoals radio en televisie.

Lone wolves, 'gewelddadige eenlingen' of 'lone actors' worden in de literatuur vaak in verband gebracht met stochastisch terrorisme. *Lone wolves* zijn individuen die op eigen houtje terroristische aanslagen plegen en worden vaak in verband gebracht met rechtsextremistisch of jihadistisch terrorisme (Hamm & Spaaij 2017). Dit concept is echter in de laatste jaren kritisch benaderd, met name door de aanname dat deze individuen volledig zelfstandig handelen (Schuurman et al. 2019). Schuurman et al. (2019) stellen bijvoorbeeld dat vaak niet gekeken werd naar de sociale netwerken waar de *lone wolf* zich in bevond, terwijl die vaak wel een impact hebben op hun radicalisering. Ook werd niet gekeken naar het feit dat veel eenlingen wel degelijk proberen om anderen te rekruteren.

Raakvlak: aanvankelijk werd het begrip geassocieerd met stochastisch terrorisme, bijvoorbeeld door Hamm en Spaaij (2017), die overlap zien tussen het onvoorspelbare karakter van de *lone wolf* – waarbij een willekeurig individu iemand op elk moment een aanslag kan plegen en het lastig is een potentiële dader te identificeren – en de statistisch onvoorspelbare daden van ideologisch gemotiveerd geweld die in stochastisch terrorisme aangespoord worden maar individueel onvoorspelbaar zijn.

Afwijking: de term *lone wolf* heeft betrekking op de geweldpleger, terwijl stochastisch terrorisme betrekking heeft op de *broadcaster*.

Naast bovenstaande concepten zouden hier veel meer verwante termen besproken kunnen worden, zoals *extreme internet personalities*, *echo chambers*, indirecte opruiing en mobilisatie. Binnen het bestek van dit rapport is het echter niet mogelijk op alle begrippen in te gaan. Ook het onderzoek naar deze begrippen is complex en dat valt buiten de reikwijdte van dit rapport. Bovenstaande begrippen geven echter een beeld van hoe stochastisch terrorisme zich verhoudt tot enkele van de meest relevante sleutelbegrippen in het veld.

2.4. Afbakening van het concept

Voor het onderzoeken van de toepassing van het concept 'stochastisch terrorisme' en het begrijpen van de onderliggende mechanismen is een duidelijke afbakening nodig. Hoewel geen eenduidige definitie bestaat, zoals toegelicht in de voorgaande paragrafen, is er wel een algemeen begrip van het fenomeen: uitspraken of uitingen die impliciet oproepen tot haat of vijandigheid, die in de media of op sociale media kunnen worden geamplificeerd en getransformeerd tot expliciete opruiing of aanzetting tot haat of geweld. Daarom zijn casussen geselecteerd die naar verwachting dit fenomeen illustreren. Deze selectie maakt het mogelijk de mechanismen te onderzoeken en de meerwaarde van het concept te evalueren. Hierbij is gekozen voor casussen die aansluiten bij de dominante opvattingen in de literatuur, wat resulteert in de volgende afbakening:

- Een *broadcaster* doet één of meerdere demoniserende, dehumaniserende of denigrerende uitspraken of uitingen over een individu of een groep met behulp van taal, symboliek en/of beeldmateriaal. Deze uitingen of uitspraken vinden plaats in een klimaat van vijandschap en uitsluiting, zonder expliciete oproep tot haat of geweld. De *broadcaster* kan zich zelfs expliciet distantiëren van het geweld door te stellen dat de uitingen humoristisch bedoeld waren of te benadrukken dat het slechts overdrachtelijk bedoeld was.
- De betreffende berichten of uitingen worden gedeeld en verspreid via sociale media en/of nieuwsmedia. Hierdoor ontstaat interactie tussen mediaconsumenten. In dit discours wordt de betekenis van de betreffende uitingen van de *broadcaster* op basis van interpretatie zodanig uitvergroot en/of aangepast dat er in individuele gevallen wel sprake is van expliciete opruiing of oproepen tot haat of geweld.
- Het concept gaat ervan uit dat het discours dat ontstaat door interactie en amplificatie van de uitingen in de media of op sociale media de kans vergroot dat iemand wordt opgezweept om over te gaan tot fysiek geweld. Voor de analyse van het fenomeen is het niet strikt noodzakelijk dat er daadwerkelijk geweld heeft plaatsgevonden, aangezien het voornamelijk betrekking heeft op de uitingen van de *broadcaster* en het daaropvolgende discours.

Door het gebrek aan diepgang en overeenstemming over stochastisch terrorisme ontstaan verschillende dillema's bij het definiëren en conceptualiseren ervan, die hieronder uiteen worden gezet.

Is het fenomeen stochastisch terrorisme te identificeren zonder extremistisch geweldsincident?

De term 'stochastisch terrorisme' richt zich in de meeste publicaties op het gedrag van de *broadcaster*: Centraal staat dat de kans op geweld wordt vergroot door de boodschappen van de *broadcaster*. Het is vooraf niet te voorspellen of en wanneer dat zal plaatsvinden. Er zijn objectieve criteria nodig om vast te stellen welke eigenschappen *content* moet hebben om als stochastisch terrorisme beschouwd te worden. Voor expliciet dehumaniserende taal – taalgebruik dat menselijke eigenschappen van een groep ontkent – zijn dergelijke criteria denkbaar. Ook voor online haat worden in sommige publicaties geobjectiveerde criteria gehanteerd (bijvoorbeeld FRA 2023). Voor verhuld taalgebruik is dit echter aanzienlijk lastiger. Bovendien leidt ook dehumaniserend taalgebruik in de meeste gevallen niet tot geweld, zelfs niet bij expliciete oproepen daartoe. Tegelijkertijd kan ogenschijnlijk onschuldig taalgebruik wel tot geweld leiden.

De ontsporing van een discours is echter niet direct de schuld van de *broadcaster*. Deze relatie wordt pas achteraf vastgesteld. Het lijkt erop dat de verschillende elementen elkaar nodig hebben: zonder de geweldpleger en mogelijk ook zonder de *swarmers* die de boodschap interpreteren, versterken en escaleren, is het onduidelijk hoe een uiting kan worden geïdentificeerd als de eerste stap in stochastisch terrorisme. Anderzijds is het theoretisch niet uitgesloten dat identificatie mogelijk is, omdat het concept zich richt op het vergroten van de kans op geweld. Dit is vergelijkbaar met een weerbericht: als er 25 procent kans op regen wordt voorspeld en het blijft droog, was het nog steeds een goede verwachting. Op basis van historische data was immers vastgesteld dat het onder die omstandigheden gemiddeld gezien eens in de vier keer zou regenen. Voor stochastisch terrorisme ontbreken historische data echter. Het lijkt onwaarschijnlijk dat zulke data kunnen worden ontwikkeld, gezien de complexiteit en contextafhankelijkheid van het fenomeen.

In hoeverre kan het veronderstelde verband tussen de drie stappen worden onderbouwd?

Ten tweede ontbreekt in de bestaande literatuur vooralsnog bewijs voor enkele fundamentele aannames binnen het concept. In het kader van dit onderzoek is het onhaalbaar om deze ondubbelzinnig empirisch te valideren. Enerzijds betreft het de verhoogde statistische kans op geweld. Het is immers onmogelijk (natuurlijke) experimenten uit te voeren, waarbij de omstandigheden min of meer gelijk blijven. Anderzijds betreft het aantonen van de directe of indirecte rol die de boodschap(pen) van de *broadcaster(s)* heeft of hebben in het vergroten van de kans dat een ontvanger van de versterkte of geëscaleerde boodschap overgaat tot geweld.

Het concept staat op gespannen voet met de vrijheid van meningsuiting?

Aangezien het concept zich richt op uitingen die zich op de grens bevinden van wat is toegestaan, brengt moderatie een groot risico op het beknotten van de vrijheid van meningsuiting met zich mee. Het gebruik van de term 'terrorisme' wekt de suggestie dat er iets strafbaars plaatsvindt. Dat kan botsen met de vrijheid van meningsuiting.

De naam 'stochastisch terrorisme' is belemmerend voor de bruikbaarheid van het concept

De term 'stochastisch terrorisme' en het fenomeen dat het beoogt te beschrijven, heeft de interesse gewekt van enkele academici en journalisten. Zoals eerder in het hoofdstuk uiteengezet, hebben zij het fenomeen verder bestudeerd of als lens gebruikt bij de analyse van specifieke extremistische incidenten. Beide elementen van de term roepen echter problemen op. Zo suggereert stochastisch dat er een bijbehorende kansverdeling is die gebruikt kan worden om dergelijke incidenten meetbaar te maken. Deze term is weliswaar afkomstig uit de statistiek, maar wordt doorgaans gebruikt om te verwijzen naar de ogenschijnlijke willekeur van de dader en diens ideologische opvattingen. Stochastisch is echter geen synoniem voor willekeurig. Omdat verbanden niet empirisch aangetoond worden en hooguit descriptief aannemelijk worden geacht, roept stochastisch onterecht een beeld op van modelleren en kansberekening.

Het gebruik van de term 'terrorisme' is eveneens problematisch. Deze helft van de term refereert aan de verhoogde kans op terroristische gewelddaden – de derde stap in onze afbakening van het concept. Het fenomeen kan zich ook voordoen zonder dat zich daadwerkelijk geweld heeft voorgedaan, het gaat immers om het vergroten van de kans. Spreken van terrorisme zonder terroristische daad is problematisch. Aangezien de term alle drie de stappen inde afbakening omvat, wordt het zeer serieuze stempel terrorisme toegekend aan specifiek taalgebruik dat mogelijk anders bedoeld is en niet als strafbaar gekarakteriseerd

dient te worden, zoals sarcasme. Dit is eveneens de reden dat het niet gepast werd geacht om te spreken van een stochastisch terrorist. Afgezien van de plausibele ontkenning die stochastisch terrorisme karakteriseert, geldt een dehumaniserende of provocerende uitspraak zonder expliciete oproep tot geweld niet als terroristische daad. Doordat dit zware stempel onbedoeld aan de voorkant komt te liggen (bij de *broadcaster*), bestaat het risico dat stochastisch terrorisme een zeer polemisch begrip wordt, waarin verschillende kampen elkaar tot stochastisch terrorist uitmaken.

In paragraaf 5.1 wordt verder gereflecteerd op de benaming van het fenomeen.

3. Casestudies

In de literatuur worden verschillende incidenten genoemd als voorbeelden van stochastisch terrorisme. Amman en Meloy (2021) verwijzen bijvoorbeeld naar de moord op de aartsbisschop Thomas Becket door ridders van koning Henry II van Engeland in 1170. De koning had zelf niet opgeroepen tot de moord, maar zijn vermeende denigrerende taal over Becket en zijn terloopse opmerking '*Will no one rid me of this troublesome priest?*' zou vier ridders hebben geïnspireerd het heft in eigen handen te nemen en de moord te plegen (Barlow 1986). Daarnaast wordt de moord van Israëlisch premier Yitzak Rabin in 1995 door Amman en Meloy (2022) in de context van stochastisch terrorisme geplaatst. Dader Yigal Amir lijkt deels beïnvloed te zijn door de geschriften van een prominente rechtse rabbijn, die geweld verheerlijkte als daad van toewijding aan God (Odenheimer 2017).

De term 'stochastisch terrorisme' wordt dus ook gebruikt om incidenten te beschrijven die plaatsvonden voor de opkomst van sociale media. De technologische veranderingen van de laatste decennia zorgen echter voor meer potentie voor stochastisch terrorisme, omdat men makkelijker en vaker blootgesteld kan worden aan extreme discoursen. Sociale media vergroten enerzijds mogelijk de prevalentie (iedereen is een potentiële *broadcaster*) en anderzijds de kans dat iemand daadwerkelijk overgaat tot geweld (door bereik, uitvergroting en interactie).

Van de in de literatuur geïdentificeerde incidenten van stochastisch terrorisme zijn drie geselecteerd als casestudies om te onderzoeken in hoeverre deze het fenomeen beschrijven zoals uiteengezet in de literatuur. Daarbij is gelet op diversiteit wat betreft geografische dekking, de vormen van extremisme, het discours en de manier waarop sociale media een rol gespeeld lijken te hebben. In dit hoofdstuk worden de volgende casestudies geanalyseerd:

- De bestorming van het Capitool in de Verenigde Staten op 6 januari 2021 (paragraaf 3.1)
- De bedreiging van Sigrid Kaag in 2021 en 2022 (paragraaf 3.2)
- De terroristische aanslag in het Duitse Halle op 9 oktober 2019 (paragraaf 3.3).

Achtereenvolgens komen de chronologie van de gebeurtenissen en mogelijke drijfveren en oorzaken aan bod en wordt gereflecteerd op de vraag in hoeverre het fenomeen stochastisch terrorisme op deze casussen van toepassing is. In Hoofdstuk 4 volgt een verdiepende analyse op basis van deze casestudies door te bestuderen wat de drie incidenten gemeen hebben ten aanzien van de afbakening, waar ze op verschillen en wat de opgedane inzichten ons leren over stochastisch terrorisme.

3.1. De Capitoolbestorming

De Capitoolbestorming wordt door meerdere auteurs genoemd als voorbeeld in de bespreking van de term 'stochastisch terrorisme' (Angove 2024; Amman & Meloy 2022; Heine 2021). Angove (2024) benadrukt dat deze casus illustreert hoe een invloedrijk persoon via een medium een discours verspreidt dat door een publiek kan worden geïnterpreteerd (of wordt geïnterpreteerd) als aanmoediging tot politiek geweld. Amman en Meloy (2022) wijzen op het fenomeen dat bij deze gebeurtenis niet vooraf kon worden voorspeld welke persoon of personen tot geweld zouden overgaan, maar dat de kans op geweld door één of meerde personen in het algemeen was toegenomen door een vijandig en demoniserend discours. Deze observaties vormen aanleiding voor nader onderzoek. In deze casestudie wordt daarom in detail onderzocht in hoeverre de Capitoolbestorming kan worden geanalyseerd binnen de afbakening van stochastisch terrorisme.

3.1.1. Chronologie van gebeurtenissen

Op 6 januari 2021 bestormde een menigte het Amerikaanse Congres in het Capitool na een protestbijeenkomst genaamd '*Save America*'. Deze bijeenkomst werd georganiseerd naar aanleiding van de resultaten van de Amerikaanse presidentsverkiezingen, waarin exitpolls hadden aangetoond dat de Democratische kandidaat Joe Biden de presidentsverkiezingen had gewonnen. In de weken voorafgaand daaraan beschuldigden prominente leden van de Republikeinse partij, waaronder president Donald Trump, de Democraten van verkiezingsfraude, onder de leus '*Stop the Steal*'. Op 6 januari 2021 zou het Congres de stemmen van het kiescollege tellen, de laatste formele stap in de bevestiging van Biden als president. Nadat op 14 december 2020 de meerderheid van de door kiezers verkozen kiesmannen in het kiescollege hun stemmen op Biden hadden uitgebracht, intensiveerde Trump de retoriek. Onder andere via Twitter riep hij zijn aanhangers op om op 6 januari 2021 naar het Capitool in Washington D.C. te komen (Trump Twitter Archive V2 2024), zie Kader 3-1.

Kader 3-1. Overzicht van tweets van president Donald Trump

12 december 2020 (tijdens een pro-Trump-protestbijeenkomst in Washington DC): '*WE HAVE JUST BEGUN TO FIGHT!!!*'

19 december 2020: '*Statistically impossible to have lost the 2020 Election. Big protest in D.C. on January 6th. Be there, will be wild!*'

26 december 2020: '*The 'Justice' Department and the FBI have done nothing about the 2020 Presidential Election Voter Fraud, the biggest SCAM in our nation's history, despite overwhelming evidence. They should be ashamed. History will remember. Never give up. See everyone in D.C. on January 6th*'

27 december 2020: '*See you in Washington, DC, on January 6th. Don't miss it. Information to follow*'

1 januari 2021: '*The BIG Protest Rally in Washington, D.C., will take place at 11.00 A.M. on January 6th. Locational details to follow. StopTheSteal!*'

Verschillende pro-Trump-pagina's op sociale-mediaplatforms beginnen mensen aan te moedigen om op 6 januari naar het Capitool te komen, waarbij zij verwezen naar Trumps uitspraak dat het '*wild*' zou worden (Heilweil & Ghaffary 2021). Er werd zelfs een speciale website opgericht, onder de naam wildprotest.com, zie Figuur 1.

Figuur 1. Voorpagina van de website wildprotest.com

Bron: Screenshot van de voorpagina van de gearchiveerde website wildprotest.com (Wildprotest, z.d.).

Twee dagen voor 6 januari, op 4 januari 2021, hield Trump (2021a) een toespraak tijdens een protestbijeenkomst in Georgia, de dag voor de verkiezing van de Senaat. In deze toespraak verklaarde hij:

> *'If the liberal Democrats take the Senate and the White House – and they're not taking this White House. We're going to fight like hell, I'll tell you right now.'*

Op de ochtend van 6 januari 2021 verzamelden zich 'duizenden demonstranten' bij het Ellipsepark vlakbij het Capitool in Washington D.C. (US Senate Committee on Homeland Security & Governmental Affairs 2021). De schattingen van het aantal aanwezigen variëren tussen de 25.000 en 30.000 mensen. De dag voor het protest werden al meerdere pro-Trump-protestbijeenkomsten gehouden.

Ook verzamelden zich op 6 januari meerdere extremistische groepen in Washington D.C., waaronder de neofascistische Proud Boys en de rechtsextremistische anti-overheidsmilitie Oath Keepers. Binnen deze netwerken circuleerden berichten over een opstand en een mogelijke burgeroorlog (Lynch 2022; US Attorney's Office of the District of Columbia 2022). Volgens Heilweil en Ghaffary (2021) zouden deze extreemrechtse groepen online al jaren toewerken naar een dergelijke opstand). Op websites als Parler, 4chan en Gab werden instructies verspreid over hoe het Capitool bestormd kon worden (Frenkel 2021).

Voorafgaand aan de bestorming hielden Trump en zijn medestanders toespraken bij de *Save America*-protestbijeenkomst. Trumps advocaat Rudy Giuliani sprak daar de woorden '*Let's have trial by combat*' (Rev 2021). Volgens onderzoekers en journalisten, zoals Ntontis et al. (2024) en Savage (2021), maakte Trump in zijn toespraak veelvuldig gebruik van gewelddadige beeldspraak. Zo stelt Savage (2021) dat Trump zijn aanhangers onder andere opriep om harder te vechten, impliceerde hij dat Amerika in gevaar zou zijn als het verkiezingsresultaat niet werd teruggedraaid en zijn tegenstanders wegzette als '*bad people*'. Trump (2021b) zei onder andere:

> '*Now it is up to Congress to confront this egregious assault on our democracy. And after this, … we're going to walk down to the Capitol…Because you'll never take back our country with weakness. You have to show strength and you have to be strong.'*

> *'And we fight. We fight like hell. And if you don't fight like hell, you're not going to have a country anymore.'*

Veel demonstranten waren tijdens de bestorming actief op sociale media. Heilweil en Ghaffary (2021) beschrijven een persoon die zijn acties livestreamde aan duizenden volgers, waarop reacties binnenkwamen als '*TRUMP GAVE YOU AN ORDER STORM THE CAPITOL NOW*'. Volgens openbaar aanklagers coördineerden leden van de Proud Boys de eerste aanvallen op de barricades rondom het Capitool en probeerden zij de menigte aan te sporen met behulp van megafoons (US Attorney's Office of the District of Columbia 2022).

Rond 13:00 uur lokale tijd braken demonstranten door de eerste politielinies en een uur later wisten zij ook het gebouw zelf binnen te dringen (BBC 2023). De sessie in de Senaat werd daarop tijdelijk stopgezet en de leden van het Congres werden geëvacueerd. Vanuit de menigte werd door sommige demonstranten gescandeerd dat Pence moest worden opgehangen, wat als dreigend kan worden ervaren, zeker gezien het feit dat in de ochtend van het protest een galg werd opgebouwd door vooralsnog onbekende personen (Edmondson 2022).

In totaal drongen meer dan tweeduizend demonstranten het Capitool binnen (Evelyn 2021). Zij vielen politieagenten en verslaggevers aan en vernielden of plunderden eigendommen in het gebouw. Tijdens en in de dagen na de aanval kwamen vijf mensen om het leven, waaronder een politieagent. Honderden agenten raakten gewond (US Senate Committee on Homeland Security and Governmental Affairs 2021). In de maanden die volgden, maakten vier betrokken agenten een einde aan hun leven (Wolfe 2021).

Meer dan duizend demonstranten zijn aangeklaagd voor hun betrokkenheid bij de aanval op het Capitool. Tot op heden zijn bijna 900 personen schuldig verklaard (Wolfe 2021). Ook tegen voormalig president Trump werd een rechtszaak over zijn vermeende aandeel in de bestorming aangespannen. Een van de vier aanklachten was samenzwering tegen de Verenigde Staten (US District Court for the District of Columbia 2023). Volgens de aanklagers zou Trump zijn aanhangers opzettelijk hebben aangespoord het Capitool te bestormen. Als gevolg van de overwinning van Trump in de Amerikaanse presidentsverkiezingen van 2024, werd op 25 november 2024 bekend dat een rechter in Washington deze zaak heeft geschrapt op verzoek van Speciaal Aanklager Jack Smith (Bohannon 2024).

3.1.2. Mogelijke drijfveren en oorzaken van de gewelddaad

Discours in aanloop naar de bestorming

Het in twijfel trekken van de verkiezingsuitslagen

De directe aanleiding voor de *Save America*-protestbijeenkomst van 6 januari 2021 was de uitslag van de Amerikaanse verkiezingen van november 2020. Al sinds 2016 beweert Trump dat verkiezingen in de Verenigde Staten niet eerlijk verlopen. In 2016 betwistte hij bijvoorbeeld dat Hilary Clinton de absolute meerderheid van de stemmen had gewonnen. In 2017 richtte hij een commissie op om verkiezingsfraude te onderzoeken (PBS 2018). Deze commissie moest echter concluderen dat er geen bewijs was voor fraude.

Het idee van grootschalige verkiezingsfraude is niet uitsluitend toe te schrijven aan Trump. Musgrove (2018) stelt dat Republikeinse functionarissen en politici al meer dan vijftig jaar beargumenteren dat er verkiezingsfraude wordt gepleegd in de Verenigde Staten, vaak met de bewering dat de Democratische partij

hiervoor verantwoordelijk zou zijn. Daarnaast heeft de Republikeinse partij meerdere campagnes gevoerd om Democratische stemmen ongeldig te laten verklaren wegens claims van fraude. Een voorbeeld hiervan is *Operation Eagle Eye* uit 1964, waarbij duizenden vrijwilligers door middel van verschillende tactieken probeerden stemmen van etnische minderheden ongeldig te laten verklaren en hen te intimideren (Musgrove 2018). In 1990 werd in de staat North Carolina geprobeerd Afro-Amerikaanse stemmers te diskwalificeren door brieven te sturen naar verschillende wijken. Deze brieven bevatten valse claims, zoals dat stemmers gevangenisstraf konden krijgen als ze minder dan dertig dagen op hun adres hadden gewoond (Drummond 1990). Het doel hiervan was mede om een lijst op te stellen van Afro-Amerikaanse stemmers van wie de brief retour kwam, zodat zij konden worden uitgesloten als stemgerechtigden (Musgrove 2018).

Dat niet-aangetoonde fraudeclaims door een groot deel van de Amerikaanse burgers worden geloofd, blijkt uit een enquête voorafgaand aan de verkiezingen van 2016. Van de Republikeinse respondenten gaf 52 procent hierin aan dat verkiezingsfraude, als gevolg van niet-stemgerechtigde mensen die toch een stem uitbrengen, een groot probleem in het land zou zijn (McCarthy 2016). Dit sluit aan bij de resultaten van een andere enquête uit 2016, waarin 60 procent van de Republikeinse respondenten aangaf te geloven dat illegale migranten tijdens de verkiezingen konden stemmen (Musgrove 2018).

Trumps claims over verkiezingsfraude kwamen na 2016 ook aan bod in de midterm-verkiezingen van 2018, waarin onder andere werd gestemd voor het Huis van Afgevaardigden en de Senaat. Trump waarschuwde dat fraude aannemelijk was, vooral via de mogelijkheid om vervroegd te stemmen (Cillizza 2018). Hij herhaalde deze claims opnieuw in 2020, met de uitspraak dat briefstemmen, toegenomen door de Covidpandemie, erg fraudegevoelig was (Benkler et al. 2020).

Het fraudediscours was prominent aanwezig op sociale media en werd actief verspreid door Trump en andere politici van de Republikeinse partij. De inhoud van de berichtgeving varieerde. Sommige berichten van Trump uitten bijvoorbeeld zorgen zonder direct te beweren dat er fraude plaatsvond. Een voorbeeld hiervan is een tweet op 4 november 2020, waarin hij schrijft dat:

> '*Last night I was leading, often solidly, in many key States, in almost all instances Democrat run & controlled. Then, one by one, they started to magically disappear as surprise ballot dumps were counted. VERY STRANGE, and the 'pollsters' got it completely & historically wrong*!' (Qiu 2023)

In andere gevallen werd de fraudeclaim expliciet genoemd, zoals in een tweet op 22 juni 2020:

> *'RIGGED 2020 ELECTION: MILLIONS OF MAIL-IN BALLOTS WILL BE PRINTED BY FOREIGN COUNTRIES, AND OTHERS. IT WILL BE THE SCANDAL OF OUR TIMES!'* (Spring 2020).

Spring (2020) stelt dat onderzoek van de BBC's anti-desinformatieafdeling aantoont dat Trump tussen april 2020 en de Amerikaanse verkiezingen in november 2020 meer dan 70 keer het woord fraude of manipulatie heeft gebruikt in zijn tweets. Hoewel Trump dergelijke claims al sinds 2016 uitte, benadrukt de auteur dat deze in de maanden voor de verkiezingen werden versterkt door andere rechtse en pro-Trump-accounts. De inhoud daarvan werd ook gedeeld op het Twitteraccount van de president. Met betrekking tot de Capitoolbestorming stellen Kasimov et al. (2023) dat Twitter door extreemrechtse gebruikers werd ingezet om mensen te mobiliseren voor de rellen op 6 januari, onder andere door het gebruik van memes.

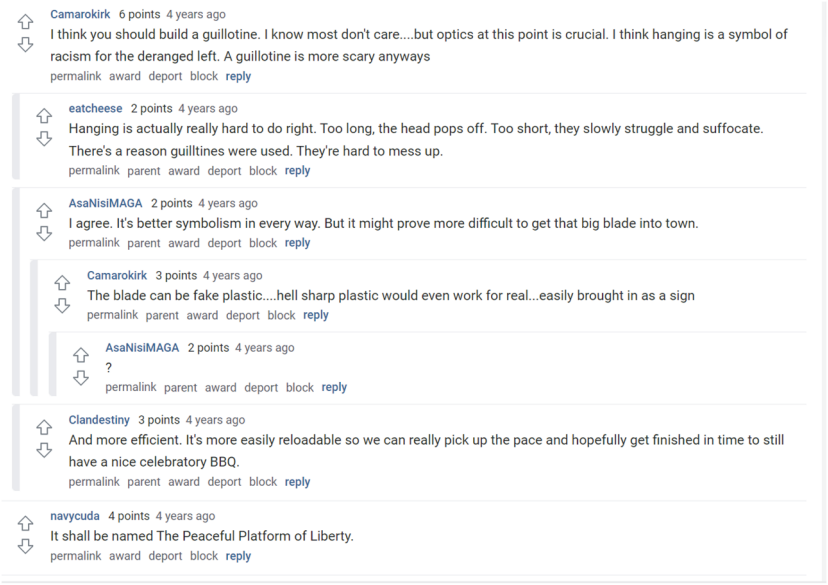
Deze interactie bleef niet beperkt tot Twitter. Een voorbeeld hiervan is de slogan '*Stop the Steal*', die op Twitter verscheen na een virale video waarin een verkiezingswaarnemer niet werd toegelaten tot een stemlokaal (Kasimov et al. 2023). Hoewel deze hashtag niet door Trump werd geïntroduceerd, stuurde hij op de dag van de verkiezingen een tweet de wereld in waarin hij stelde dat de verkiezingen werden gestolen. Uit een analyse van Twitter blijkt bovendien dat de hashtag tussen 3 november 2020 en 6 januari 2021 1,3 miljoen keer werd gebruikt (Sardarizadeh & Lussenhop 2021).

De slogan verspreidde zich echter ook snel op Facebook, waar groepen onder deze noemer werden aangemaakt. Bond en Allyn (2021) stellen dat een van deze groepen, op het moment dat Facebook besloot deze te verwijderen, al meer dan 360.000 leden telde, met een groei van enkele tienduizenden leden per uur. Ondanks relatief zware maatregelen van het platform om deze groepen tegen te gaan, zoals automatische detectie van termen die met *Stop the Steal* geassocieerd werden en het verminderen van de zichtbaarheid van politieke berichten, wisten deze groepen deze maatregelen te omzeilen. Daarnaast ontdekten onderzoekers van Facebook dat de groei van deze groepen te danken was aan een groep zogenaamde super-uitnodigers. Uit hun analyse bleek dat 30 procent van alle uitnodigingen van deze groepen afkomstig was van slechts 0,3 procent van leden. Om dit tegen te gaan, beperkte Facebook de uitnodigingslimiet eerst tot 100 en later tot 30 uitnodigingen per dag.

Facebook was niet het enige platform dat actie ondernam. Ook Twitter voerde maatregelen in tegen nepnieuws en haatzaaien in de aanloop naar de Amerikaanse verkiezingen van 2020. Dit leidde echter tot een verschuiving, waarbij voornamelijk rechtse en conservatieve gebruikers overstapten naar Parler (Otala et al. 2021). Deze overstap had invloed op het discours op beide platforms. Prabhu et al. (2021) constateerden dat tijdens de Capitoolbestorming trending *content* op Twitter voornamelijk negatief was over de demonstranten en Trump, terwijl op Parler voornamelijk het Republikeins discours over verkiezingsfraude overheerste.

Ook op Reddit werden maatregelen genomen. Hett pro-Trumpforum *r/The_Donald* werd verwijderd en verhuisde vervolgens naar de website *TheDonald.win*, later *Patriots.Win* (Fischer 2019). Het rapport van de House Select Committee vermeldt dat na Trumps aankondiging van de '*wild rally'* meerdere berichten op deze site verschenen die de rally voorbereidden en bespraken. Gebruikers deelden kaarten van het gebied, gaven instructies hoe het Capitool kon worden omsingeld en afgesloten en bespraken welke wapens meegenomen moesten worden. Zelfs het gebruik van galgen werd besproken (Select Committee 2022). Figuur 2 toont een van deze discussies, waarin gebruikers het idee opperen om een guillotine mee te nemen.

Figuur 2. Screenshot van een online discussie op de website Patriots.Win

Bron: Patriots.Win (2020).

QAnon

Sommige complottheorieën die aansloten op Trumps standpunten werden door hem stilzwijgend goedgekeurd of zelfs openlijk omarmd en versterkt. QAnon is daarvan de bekendste (Klepper & Swenson 2022). Deze theorie beweert dat een geheime elite samen met de Democraten het land bestuurt en betrokken is bij ontvoeringen en het seksueel misbruiken van kinderen, en dat Trump deze groep in het geheim bestrijdt (Tollefson 2021).

De QAnon-theorie breidde zich op den duur verder uit naar beweringen dat vaccinaties tegen Covid-19 uitsluitend bedoeld zouden zijn om winsten te genereren voor de farmaceutische industrie (Spring & Wendling 2020). Hoewel Trump eerder verklaarde niet bekend te zijn met deze complottheorie, haakte hij er meerdere keren op in. Zo gaf hij online aan niet te kunnen bewijzen dat QAnon slechts een complot is en deelde hij foto's van zichzelf met een QAnon-speldje, vergezeld van de tekst '*The storm is coming*'. Klepper en Swenson (2022) stellen dat dit een verwijzing is naar de QAnon-profetie van een eindoverwinning van Trump, die gepaard zal gaan met de vervolging van de elites.

De claims van verkiezingsfraude en andere gerelateerde verkiezingscomplotten werden door Trump en een aantal van zijn aanhangers samengevat als '*The Big Lie*'. Volgens Hawkman en Diem (2022) fungeert deze term als *dog whistle* die verwijst naar het geloof in een samenzwering van Democraten en elites om Trump uit het presidentschap te houden.

Jensen en Kane (2024) traceren het ontstaan van deze complottheorie naar het zogenaamde *Pizzagate*-complot uit 2016. Dit complot ontstond na de publicatie van gehackte e-mails van de campagnemanager van Hillary Clinton in hetzelfde jaar. Deze e-mails gaven aanleiding tot een gerucht dat Clinton en haar campagnemanager betrokken zouden zijn bij een pedofielennetwerk, waarvan een pizzavestiging in Washington D.C. als hoofdkwartier werd aangewezen. Dit leidde tot protesten bij de pizzeria en zelfs een gewapende aanval door een geradicaliseerde Trump-aanhanger (Wertheimer 2016; Haag & Salam 2017).

In oktober 2017 verscheen vervolgens een bericht op 4chan van een gebruiker die zichzelf 'Q' noemde. Dit bericht bevatte veel elementen van het *Pizzagate*-complot (Jensen & Kane 2021). 'Q' beweerde een hoge overheidsfunctionaris binnen de Trumpregering te zijn, met toegang tot geheime documenten. Volgens deze documenten zou Trump een geheime oorlog voeren tegen een wereldwijd netwerk van pedofielen, wat uiteindelijk zou leiden tot massa-arrestaties van de liberale elite in de Verenigde Staten.

Het feit dat QAnon eigenlijk een verzameling is van meerdere complottheorieën, waaronder theorieën over het bestaan van een *deep state*, een satanische pedofiele elite en complotten rond de Covidpandemie, maakt het volgens sommigen moeilijk om de steun voor QAnon te meten (Rogers 2021; Shanahan 2021). Peilingen, uitgevoerd door onder andere Ipsos, Yougov, NBC en Civiqs tussen eind 2020 en 2021, tonen variërende resultaten. Zij schatten dat tussen de drie en zeventien procent van de Amerikaanse kiezers in (kernelementen) van de QAnon-theorie gelooft (Ipsos 2020; Yougov 2020; NBC 2020; Civicqs 2020). Hierbij moet worden opgemerkt dat de vragen tussen deze peilingen verschillen. Sommige peilingen richtten zich op specifieke onderdelen van de theorie, terwijl andere specifiek de steun voor QAnon als geheel onderzochten. De onderzoeken zijn echter consistent in hun bevinding dat vooral Republikeinse kiezers geneigd waren in deze complottheorieën te geloven.

Meerdere onderzoeken wijzen op de relatie tussen QAnon en de Capitoolbestorming. Zo stellen Jensen en Kane (2021) dat meerdere daders openlijk aanhanger waren van de QAnon-theorie. Serbakov (2021) stelt dat deze beweging een grote rol speelde in de organisatie van *Stop the Steal*-protesten die volgden op de verkiezingsoverwinning van Biden. Lee et al. (2022) beargumenteren dat de QAnon-theorie in de maanden voorafgaand aan de bestorming legitimiteit kreeg, nadat twee aanhangers van de theorie, Marjorie Taylor Greene en Lauren Boebert, werden verkozen in het Amerikaanse Huis van Afgevaardigden. Zij wijzen er bovendien op dat meerdere invloedrijke of bekende Amerikaanse personen met een (extreem-)rechts profiel de theorie publiekelijk in zekere mate steunden.

De verwevenheid tussen QAnon, (extreem-)rechts en Trump komt volgens Lee et al. (2022) ook naar voren op sociale media. Specifieke termen en onderwerpen uit Trumps toespraken van 4 en 6 januari werden teruggevonden in trending berichten met QAnon-hashtags op Twitter. Daarnaast publiceerde Michael Flynn, de nationale veiligheidsadviseur van Trump, een video waarin hij een slogan gelieerd aan QAnon uitsprak, onder de hashtag *#TaketheOath* (Cohen 2020). Deze hashtag werd vervolgens gebruikt door QAnon-aanhangers op Twitter (Palmer 2021). Flynn verwees in zijn Twitterbiografie naar meerdere hashtags die door QAnon-aanhangers worden gebruikt.

De interactie tussen Trump en QAnon-aanhangers op sociale media en de versterking van de QAnon-boodschap door Trump wordt verder onderstreept door het feit dat Trump via zijn Twitteraccount honderden keren verwees naar accounts met QAnon-inhoud door middel van retweets, likes en tags (Kaplan 2021). Dit alles wijst op sterke aanwijzingen dat Trump en zijn politieke medestanders deze demoniserende theorie actief en bewust verspreidden.

Daders en hun motivaties

Achtergrond van de daders

Bij de Capitoolbestorming waren duizenden mensen betrokken (US Senate Committee on Homeland Security and Governmental Affairs 2021). Een analyse van telefoondata toont aan dat ongeveer de 40

procent van de aanwezigen bij de voorafgaande rally naar het Capitool is gelopen (Thiele 2021). Naast 'gewone' demonstranten en Trump-aanhangers namen meerdere extreemrechtse groeperingen deel aan de rellen. Jeppesen (2022) stelt dat het protest gepaard ging met openlijk witte-supremacistische uitingen, zoals het maken van specifieke handgebaren en het gebruik van Gadsden- en Confederatievlaggen, evenals andere symbolen die geassocieerd worden met racistisch en extremistisch gedachtengoed.

Een rapport van de Universiteit van Chicago over de daders van de aanval concludeert echter dat de totale groep aangeklaagde demonstranten dichter tegen het 'mainstream' Amerikaans electoraat aanleunt dan tegen extreemrechts (Chicago Project on Security and Threats 2022). Cabral en McLeod (2021) stellen in een artikel voor de BBC dat slechts 10 procent van deze personen banden had met extreemrechtse groeperingen. Daarnaast merken zij op dat de groep voornamelijk bestond uit witte mannen en dat de mediane leeftijd van aangeklaagde betrokkenen met rond de 40 jaar aanzienlijk hoger was dan de gemiddelde leeftijd van daders van politiek extremistisch geweld, die tussen de 20 en 30 jaar ligt.

In het rapport van de Universiteit van Chicago wordt gesteld dat het percentage aangeklaagde daders met een eigen bedrijf (bijna 25 procent) in hoger ligt dan het landelijke gemiddelde van 11 procent. Dit wordt verklaard door het relatief hoge aantal witte mannen en het lage aantal daders dat met pensioen was (Chicago Project on Security and Threats 2022). Wat betreft andere beroepen komen de cijfers van de daders grotendeels overeen met die van het gemiddelde Trump-electoraat. Zo doet een kwart van de daders zogenoemd '*blue-collar*' werk er doen tegenover 34 procent '*white-collar*'. Daarnaast was 10 procent van de arrestanten veteraan (Hodges 2021).

Tenslotte was het merendeel van de demonstranten afkomstig uit staten waar Biden had gewonnen (Chicago Project on Security and Threats 2022; Cabral & McLeod 2021). Op basis van deze gegevens concluderen Cabral en McLeod (2021) dat, hoewel er veel aandacht is voor de rol van extreemrechts tijdens de aanval op het Capitool, de daders voornamelijk bestonden uit 'gewone pro-Trump-activisten'.

Een andere groep die onder de daders was vertegenwoordigd, waren QAnon-aanhangers. Jensen en Kane (2024) stellen dat tientallen daders 'Q'-parafernalia droegen, zoals T-shirts, speldjes, hoeden en vlaggen. In totaal kon bij 61 daders met zekerheid worden vastgesteld dat zij aanhanger waren van QAnon. Op sociale media werden berichten gevonden van daders waarin zij verklaarden Q's plan uit te voeren.

Trumps retoriek als mogelijke drijfveer

Journalisten Cabral en McLeod (2021) stellen dat de retoriek van Trump in de aanloop naar 6 januari door meerdere daders werd gezien als directe drijfveer om deel te nemen aan de rellen. Zij noemen bijvoorbeeld complotdenker Jacob Chansley, bekend als de 'QAnon-sjamaan' vanwege zijn opvallende kledij, die verklaarde aanwezig te zijn op verzoek van Trump. Onderzoek naar de steun voor de bestorming onder de bevolking suggereert daarnaast dat christelijk nationalisme, 'witte identiteit', gepercipieerd slachtofferschap en geloof in het QAnon-complot sterk correleren met steun voor politiek geweld en de Capitoolbestorming. Deze correlatie blijkt sterker te worden wanneer meerdere van deze factoren aanwezig zijn (Armaly et al. 2022).

Whitehead et al. (2018) beargumenteren dat Trumps narratief meerdere van deze elementen bevat. Ten eerste presenteert hij zich doorgaans als verdediger van de christelijke waarden. Ten tweede speelt hij in op witte identiteitspolitiek, bijvoorbeeld door Mexicanen te omschrijven als 'verkrachters' en een inreisverbod in te stellen voor mensen uit moslimlanden (Long 2023). Ten derde liet hij zich associëren met de QAnon-

complottheorie (Klepper & Swenson 2022). En ten vierde portretteerde Trump zichzelf en zijn aanhang als slachtoffers van de elite (Johnson 2017).

Li et al. (2022) bevestigen dat het discours van Trump een impact had op de acties van individuen. Met behulp van een Granger-regressieanalyse van Trumps tweets en toespraken stellen zij dat deze gebruikt konden worden in het voorspellen van geweldsescalatie tijdens de gebeurtenissen van 6 januari.

Het meest directe bewijs voor Trumps invloed op de demonstranten komt uit een rapport van de Amerikaanse onafhankelijke non-profitorganisatie Citizens for Responsibility and Ethics in Washington (CREW). Deze organisatie concludeerde, op basis van rechtszaakgegevens, transcripten en andere openbare bronnen, dat 210 personen uit 40 staten die zijn aangeklaagd in verband met de bestorming hebben verklaard gehoor te geven aan de oproep van Donald Trump. Daarnaast stelde de organisatie dat deze personen Trump beschouwden als hun leider en geloofden hem te volgen in zijn opstand. Dit bleek onder andere uit verschillende berichten die bestormers onderling uitwisselden. Kelly Meggs, leider bij de Oath Keepers, schreef: '*He called us all to the Capitol and wants us to make it wild!!! Sir Yes Sir!!! Gentlemen we are heading to DC pack your shit!!*'. De invloed van Trump kwam ook tijdens de rechtszaken naar voren. Zo verklaarde een verdachte: '*I thought [Trump] was calling for help. I thought we were doing the right thing.*' (CREW 2024). Het rapport van CREW ondersteunt hiermee de conclusie van het *January 6th Select Committee* dat Donald Trump de centrale oorzaak was van de bestorming (Select Committee 2022).

Extreemrechts opportunisme

Dat de rellen en het opeenvolgende geweld op 6 januari 2021 niet uitsluitend ongepland waren, blijkt uit onderzoeken die aantonen dat specifieke groepen zich vooraf hadden voorbereid op gewelddadige acties. Zo laten Challacombe en Patrick (2022) zien dat mensen die voorafgaand aan de bestorming veroordeeld waren voor niet-gewelddadige misdrijven, zich vaak niet hadden voorbereid op een eventuele bestorming, terwijl dit bij mensen met een verleden van gewelddadige misdrijven vaker het geval was.

Voor de Oath Keepers, bijvoorbeeld, zijn er aanwijzingen dat de groep zich voorafgaand aan 6 januari al voorbereidde op gewelddadige acties (Lynch 2022; US Attorney's Office of the District of Columbia 2022). In versleutelde chatgroepen werd openlijk gesproken over het voorbereiden van een burgeroorlog en werden oproepen gedaan om de machtsoverdracht te stoppen (Lynch 2022). Daarnaast werden meerdere leden verdacht van het vervoeren van wapens naar Washington D.C. (US Attorney's Office of the District of Columbia 2022). In tegenstelling tot de groep Proud Boys, die vlak voor de Amerikaanse verkiezingen van 2016 werd opgericht ter bevordering van 'westers chauvinisme', een crypto-fascistische term die vaak wordt geassocieerd met wit-nationalisme en anti-feminisme (Kutner 2022), bestaan de Oath Keepers al sinds 2009.

Lokay et al. (2021) beschrijven de Oath Keepers als een Libertarische anti-overheidsmilitie die zich verzet tegen wat zij zien als inbreuken op de grondrechten door de Amerikaanse overheid. De groep richt zich op het rekruteren van voormalig militairen en politieagenten en heeft deelgenomen aan gewapende confrontaties met de politie in het westen van de Verenigde Staten. Daarnaast zijn meerdere leden van de groep gekozen als volksvertegenwoordigers of andere publieke functionarissen op lokaal en statelijk niveau.

3.1.3. Reflecties in de context van het onderzochte fenomeen

De casus van de bestorming van het Capitool op 6 januari 2021 wordt vaak genoemd in de literatuur over stochastisch terrorisme. Dat deze gebeurtenis wordt gezien als hét voorbeeld van stochastisch terrorisme kan

worden verklaard door de betrokkenheid van duizenden mensen bij het gewelddadig evenement, direct na een toespraak waarin werd opgeroepen om naar het Capitool te gaan. Dit vond plaats in een context waarin al maanden sprake was van een demoniserend discours rondom de verkiezingen.

Trumps uitspraken worden door velen als emblematisch beschouwd voor het fenomeen stochastisch terrorisme, mede door zijn sterke aanwezigheid op sociale media en zijn machtsstatus op dat moment als president van de Verenigde Staten. Er zijn echter ook aanwijzingen die suggereren dat de rol van Trump genuanceerd dient te worden. Zo waren er voorafgaand aan de *Save America*-bijeenkomst al voorbereidende handelingen van extremistische groepen om het Capitool te bestormen, evenals eerdere uitspraken van andere politici en andere actoren.

Daarnaast roept deze casus de vraag op of deze binnen de afbakening valt die dit onderzoek hanteert. In onderstaande discussie wordt de rol van Trump bij de bestorming afgewogen en onderzocht in hoeverre deze gebeurtenis voldoet aan de kenmerken die in dit onderzoek aan stochastisch terrorisme worden toegedicht.

Er zijn meerdere argumenten die wijzen op een sleutelrol van Trump bij de Capitoolbestorming. Ten eerste tonen zijn sociale-mediaberichten en uitspraken tijdens de verkiezingen aan dat hij consistent de verkiezingsuitslag betwistte, beweerde dat er fraude was gepleegd en in het verlengde daarvan mensen opriep om hiertegen in actie te komen. In zijn toespraak maakte hij volgens onderzoekers ook gebruik van gewelddadige beeldspraak (Ntontis et al. 2024; Savage 2021). Daarnaast zijn er aanwijzingen van een wisselwerking tussen het discours van Trump en de extremistische groepen en complotaanhangers. Uitspraken van Trump werden door anderen overgenomen op sociale media (Kasimov et al. 2023; Lee et al. 2022). Bovendien geven meerdere gearresteerde demonstranten aan dat Trump de voornaamste reden was voor hun deelname aan de bestorming (Cabral & McLeod 2021, CREW 2024).

Deze argumenten impliceren dat Trump door zijn status als president een groot bereik en gezag had, waardoor hij in staat was veel mensen te beïnvloeden om specifieke handelingen te verrichten. Op basis van deze analyse kan worden geconcludeerd dat dit past binnen de gehanteerde afbakening van stochastisch terrorisme.

Toch zijn er ook argumenten die de sleutelrol van Trump in de Capitoolbestorming nuanceren. Allereerst gaat de bovenstaande redenering uit van de aanname dat Trump een dirigerende rol speelde in de gebeurtenissen. Hiervoor is echter geen bewijs gevonden. Sommige informatie spreekt dit zelfs tegen, zoals het feit dat extremistische groeperingen onafhankelijk van Trump plannen maakten voor gewelddadige handelingen. Bepaalde uitspraken, zoals *'Stop the Steal'*, waren niet van Trump zelf afkomstig (Lynch 2022; US Attorney's Office of the District of Columbia 2022). Ten tweede kan Trump niet als de enige *broadcaster* worden gezien. Het narratief van verkiezingsfraude bestaat al veel langer en werd door talloze andere actoren verspreid, zoals QAnon-aanhangers, Republikeinse functionarissen en politici en gewone sociale-mediagebruikers.

Er zijn ook andere verklaringen gegeven voor de bestorming. Zo stelt Kydd (2021) dat de onderliggende oorzaak breder is dan de uitspraken van Trump. Hij wijst op een gevoel van verval onder conservatieve kiezers, veroorzaakt door onder meer migratie, en de gelijktijdige radicalisering van deze groep door polarisatie in de politiek en media. Hierdoor kunnen machtswisselingen een gevaarlijke impact hebben, wat verregaande maatregelen hiertegen lijkt te legitimeren. Een geïnterviewde expert benadrukte dat de

gebeurtenis moet worden gezien in de bredere context van een al langer bestaand dehumaniserend discours.[2] Deze expert waarschuwde voor het toeschrijven van de bestorming aan uitsluitend Trumps uitspraken, omdat dit zou uitgaan van een massapsychologische aanname dat de groep irrationeel handelt en uitsluitend reageert op aanwijzingen van één persoon. Dit is volgens de expert onwaarschijnlijk, gezien de voorbereidingen en groepsvorming op sociale media voorafgaand aan de bestorming.

De geïnterviewde experts waren verdeeld over de vraag of de Capitoolbestorming beschouwd kan worden als een casus van vermeend stochastisch terrorisme. Zo stelde een expert dat Trump niet als enige verantwoordelijk kan worden gehouden voor het bredere demoniserende discours dat voorafgaand aan de bestorming heerste.[3] Deze expert bekritiseerde het concept zoals het doorgaans wordt gebruikt, omdat het volgens de expert onvoldoende rekening houdt met de bredere maatschappelijke context. Bovendien merkte de expert op dat het concept dreigt te vervallen tot een modewoord met beperkt praktisch nut, mede doordat het weinig tot geen meetbare variabelen bevat. Toch was de expert van mening dat het concept potentie heeft om aan te geven dat politici en andere publieke figuren een morele verantwoordelijkheid dragen in hun communicatie.

Een andere geïnterviewde expert zag deze casus daarentegen als een duidelijk voorbeeld van stochastisch terrorisme. Deze expert stelde dat Trump en zijn directe medestanders uitspraken deden die niet onder de Amerikaanse definitie van opruiing vallen, maar wel gewelddadige beeldspraak en demoniserende elementen bevatten, die impliciet aangaven dat aanhangers acties moesten ondernemen.[4]

Met de gehanteerde afbakening van dit onderzoek in gedachten kunnen enkele conclusies worden getrokken. Ten eerste blijkt dat er meerdere *broadcasters* waren, waaronder Trump, die dehumaniserende uitspraken deden. De analyse suggereert dat er enige interactie was tussen deze *broadcasters*, wat onder andere blijkt uit het overnemen van elkaars discours. De precieze verhouding tussen deze *broadcasters* kan echter niet worden vastgesteld aan de hand van deze analyse, zoals de mate waarin zij onafhankelijk opereerden of mogelijk werden aangestuurd, bijvoorbeeld door Trump zelf. Evenmin is het mogelijk vast te stellen welke *broadcasters* specifieke invloed op individuen hebben gehad. Dit wordt verder bemoeilijkt door het feit dat sommige actoren, zoals de Oath Keepers en Proud Boys, expliciet opriepen tot geweld. Dergelijke expliciete opmerkingen vallen buiten de in dit onderzoek gehanteerde definitie van stochastisch terrorisme. De intensieve interacties op sociale media maken het echter onmogelijk om te bepalen of dergelijke oproepen indirect het gevolg waren van de impliciete opmerkingen van andere *broadcasters*. Deze casestudie biedt geen bewijs dat uitsluitend de uitspraken binnen de afbakening van stochastisch terrorisme hebben geleid tot de bestorming van het Capitool. Wel is duidelijk dat sociale media een sleutelrol speelden in de verspreiding en versterking van het demoniserend discours. Op basis van de geraadpleegde bronnen en beschikbare bewijs lijkt het aannemelijk dat dit discours bijdroeg aan de radicalisering van een specifieke groep mensen, wat uiteindelijk leidde tot geweld. De nadruk op een enkele *broadcaster* kan er echter toe leiden dat de bredere maatschappelijke context en achtergrond over het hoofd worden gezien. Dit werd

[2] Interview 7.

[3] Interview 7.

[4] Interview 1.

door een van de geïnterviewde experts aangehaald als een fundamenteel probleem van de term 'stochastisch terrorisme'.[5]

Op basis van deze analyse kan worden geconcludeerd dat de casus grotendeels past binnen de gehanteerde definitie van stochastisch terrorisme. Dit wordt ondersteund door het demoniserende discours van *broadcasters* (met uitzondering van expliciete oproepen tot geweld), de verspreiding en versterking op sociale media, en het vergrote risico dat iemand hierdoor radicaliseert en overgaat tot geweld. Deze casestudie laat echter ook de complexiteit van het fenomeen zien. De dynamiek tussen het discours van verschillende *broadcasters* en de versterking ervan op sociale media maakt het onmogelijk de exacte invloed van *broadcasters* op gewelddadige handelingen vast te stellen. In dit opzicht blijven de conclusies van deze casestudie beperkt.

3.2. De bedreiging van Sigrid Kaag

In Nederland zijn weinig casussen bekend die worden aangehaald als voorbeelden van stochastisch terrorisme. Nederlandstalige artikelen, zoals dat van TerInfo, een project van de Universiteit Utrecht, verwijzen uitsluitend naar voorbeelden uit het buitenland (Bammens 2022). Toch noemt Beatrice de Graaf (2023), terrorisme-expert en initiatiefnemer van TerInfo, in een interview met *de Volkskrant* 'de fakkelman voor het huis van Sigrid Kaag' als voorbeeld van een individu dat zich geroepen voelde de daad bij het woord te voegen nadat hij en anderen waren blootgesteld aan radicaal gedachtengoed. Een maand later werd de D66-politica opgewacht door een groep demonstranten die eveneens fakkels bij zich droegen. Presentator Arjen Lubach stelde in zijn satirische latenightnieuwsprogramma op het langdurige karakter van de hetze tegen Kaag. Hij illustreerde dit met enkele tweets van PVV-Kamerlid Geert Wilders, waarin zij werd uitgemaakt voor heks. In deze casus wordt onderzocht in hoeverre deze incidenten overeenkomen met de afbakening van het concept 'stochastisch terrorisme' zoals beschreven in paragraaf 2.4.

3.2.1. Chronologie van gebeurtenissen

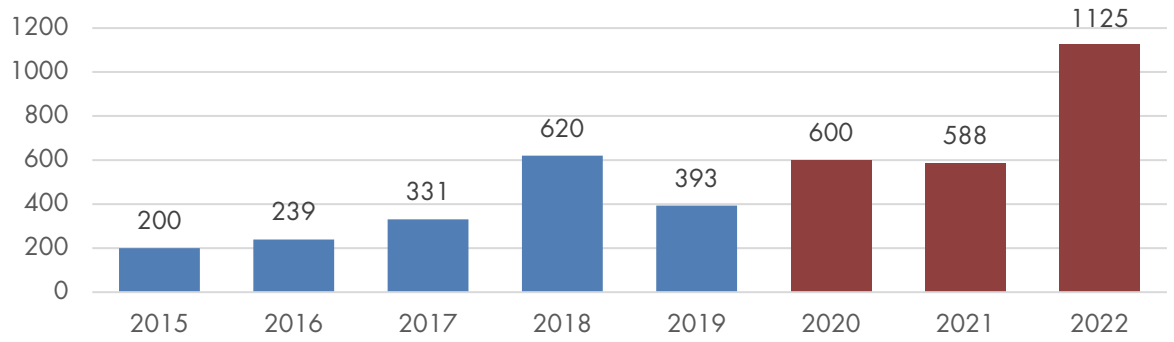
Achtergrond

In de afgelopen jaren zijn de zorgen over maatschappelijke spanningen, polarisatie en verharding in het politieke en publieke debat toegenomen onder Nederlanders. Deze zorgen worden mede toegeschreven aan de invloed van de Covidpandemie en de ingrijpende overheidsmaatregelen die daarop volgden (Miltenburg et al. 2022). In verschillende onderzoeken worden echter kanttekeningen bij dit beeld geplaatst; van een kloof of tweedeling zou geen sprake zijn (Van Bochove et al. 2022; Keijzer & Mepham 2021; Miltenburg et al. 2022; Walter & Van Praag 2022). Walter en Van Praag (2022) concluderen dat van verruwing evenmin sprake is in Nederland, maar ruwe bejegeningen van tegenstanders wel meer aandacht krijgen door de directe verspreiding via internet en grotere media-aandacht. Volgens Van Bochove et al. (2022) heeft de pandemie vooral bestaande maatschappelijke scheidslijnen verdiept en van de overheid een nadrukkelijker doelwit van onvrede gemaakt. Aan het begin van de pandemie nam het institutioneel vertrouwen in de landelijke overheid toe, maar snel kelderde dit vertrouwen drastisch (Krouwel et al. 2022). Tegen deze

[5] Interview 7.

achtergrond heeft de politie een forse toename waargenomen in het aantal meldingen van ernstige bedreiging van Kamerleden en bewindspersonen. Figuur 3 illustreert deze trend, waarbij het aantal meldingen per jaar wordt weergegeven. De jaren sinds het begin van de Covidpandemie zijn in het rood weergegeven.

Figuur 3. Aantal meldingen van ernstige bedreiging van Tweede Kamerleden en bewindspersonen

Bron: Data van Politie (2022) en OM (2023).

Volgens de politie (2022) zijn ook de ernst en intensiteit toegenomen. Waar de uitschieter in 2018 vooral werd veroorzaakt door een toename van meldingen van dreigementen vanuit buiten de EU aan het adres van Geert Wilders, richten recente meldingen van bedreigingen zich op verschillende Kamerleden en bewindspersonen, waaronder Sigrid Kaag.

Al sinds de bekendmaking in 2017 dat Sigrid Kaag minister zou worden, is zij het doelwit van verdachtmakingen en bedreigingen (Markus 2023). Deze dreigementen namen tijdens de Covidpandemie in hevigheid toe. De woede richtte zich met name op premier Mark Rutte, Hugo de Jonge, de minister verantwoordelijk voor de bestrijding van Covid-19, en Sigrid Kaag, die achtereenvolgens minister was van Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking, Buitenlandse Zaken, en Financiën. De vraag waarom Kaag specifiek het mikpunt werd van het anti-overheidssentiment is in de media vaak gelinkt aan haar vrouw-zijn (Den Hartog & Klaassen 2023; Reijmer 2023; Markus 2023). Uit onderzoek blijkt dat vrouwelijke bestuurders in Nederland meer te maken krijgen met agressie en geweld dan hun mannelijke collega's (Klein Kranenburg et al. 2022). Zo bevat tien procent van alle tweets aan vrouwelijke politici haat of agressie, waarvan een groot deel was gericht aan Kaag (Saris & Van de Ven 2022).

Politicoloog Léonie de Jonge van de Rijksuniversiteit Groningen zei in een interview met *Algemeen Dagblad* (Den Hartog & Klaassen 2023): 'Kaag lijkt de "belichaming" te worden gemaakt van de "elite" waar het in veel complottheorieën over gaat. Het "target" van anti-overheidssentiment. Kaag, aangewakkerd door uitlatingen van Wilders en Forum, lijkt het perfecte doelwit.'

Volgens De Jonge moet Kaag het ontgelden vanwege haar ambitie, kosmopolitische oriëntatie, progressieve idealen, welvaart en de afkomst van haar islamitische, Palestijnse echtgenoot (Den Hartog & Klaassen 2023).

Het discours

Op 29 juni 2021 reageerde PVV-Kamerlid Geert Wilders (2021) op een tweet van Sigrid Kaag met enkel het woord '**Heks**'. Op dat moment was Kaag demissionair Minister van Buitenlandse Zaken en Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking in het kabinet-Rutte III. In haar tweet deelde Kaag een redactioneel artikel uit *de Volkskrant* van 28 juni 2021, waarin zij beargumenteerde dat intimiderende

retoriek politici in gevaar kan brengen (De Volkskrant 2021). Het opiniestuk werd mede ingegeven door eerdere beschuldigingen van Wilders, waarin hij haar betichtte van 'IS-sympathieën'. Na de tweet van Wilders werd het woord heks die dag trending op Twitter (Twitter Trending Archive 2021a).

Op 16 september 2021 neemt de Tweede Kamer een motie van afkeuring aan tegen Kaag naar aanleiding van de gang van zaken rondom de evacuatie uit Afghanistan. Hierop kondigt Kaag haar vertrek als demissionair minister van Buitenlandse Zaken aan. Wilders reageerde op Twitter met '#Hexit' en een foto van een heksenpop die tegen een boom gevlogen is.[6] Deze tweet werd eveneens trending op Twitter die dag (Twitter Trending Archive 2021b).

Op 9 december 2021 publiceert Wilders een filmpje op TikTok en YouTube, waarin hij Kaag voor Kerst een bezemsteel cadeau doet (YouTube 2021). In een reactie in *het Parool* schrijft columnist Natascha van Weezel: 'Ik beweer niet dat Wilders Kaag daadwerkelijk op de brandstapel wil, maar hij jut zijn volgers wel op tot een (digitale) heksenjacht op haar' (Van Weezel 2021).

De eerste tweet waarin Kaag als heks wordt aangeduid op 29 juni 2021 zorgt voor een piek in het aantal Twitterberichten waarin deze term wordt gebruikt. Utrecht Data School (2023) van de Universiteit Utrecht bracht de frequentie van het gebruik van deze term in kaart. Na de uitschieter op 29 juni nam het gebruik van de term op Twitter direct weer af, maar niettemin is een gemiddelde toename zichtbaar in de maanden en jaren daarna.

In de periode na juni 2021 verwees Wilders verschillende malen naar Kaag als heks, bijvoorbeeld bij haar aftreden, maar deze tweets kregen steeds minder reacties. Utrecht Data School (2023) concludeert dat de verontwaardiging afnam en de term begon te normaliseren. Op Telegram daarentegen vertoonde het gebruik van de term na de tweet van Wilders slechts een kleine stijging, maar bleef het gebruik vanaf begin 2022 gestaag toenemen. De onderzoekers konden hiervoor geen duidelijke aanleiding vinden.

Op 17 november 2021 stelde Pepijn van Houwelingen, Kamerlid voor Forum voor Democratie (FvD), in de Tweede Kamer dat er '**tribunalen**' zouden komen, waar D66-Kamerlid Sjoerd Sjoerdsma en anderen zich zouden moeten verantwoorden voor het beleid tegen de verspreiding van het Coronavirus van het kabinet (Telegraaf 2021). In dit verband maakte FvD geregeld de vergelijking tussen de behandeling van ongevaccineerde mensen en de Jodenvervolging. De term tribunalen werd vervolgens opgepikt op sociale media. Utrecht Data School (2023) analyseerde ook het gebruik van deze term en stelde vast dat deze vaak in combinatie met de namen van bewindslieden werd gebruikt, waarbij premier Rutte het vaakst werd genoemd. Veel van de bijbehorende posts bevatten scheldwoorden die echoën van complottheorieën en rechts-radicaal gedachtegoed, zoals landverraders, dictatuur, WEF[7], leugens, kartel en omvolking.

[6] Wilders gebruikte de hashtag 'hexit' overigens al in 2017 bij het vertrek van (demissionair)minister van Defensie, Jeanine Hennis-Plasschaert (Wilders 2017).

[7] De organisatie World Economic Forum (WEF) organiseert een jaarlijkse bijeenkomst waar sociaaleconomische problemen worden besproken. Rondom het WEF bestaan verschillende complottheorieën, die sinds de Covidpandemie aan populariteit hebben gewonnen. Het *'Great Reset'*-voorstel van het WEF, gericht op het duurzaam herbouwen en hervormen van de wereldeconomie, werd zonder enig bewijs geïnterpreteerd als een poging van wereldleiders om de samenleving radicaal te veranderen, en alle macht naar een mondiale elite te trekken. Klaus Schwab is de oprichter en voorzitter van het WEF.

Voordat Van Houwelingen sprak in de Tweede Kamer over 'tribunalen' sprak, kwam het woord vrijwel nooit voor op Twitter (nu: X). Op Telegram werd de term al wel gehanteerd in radicale complotgroepen. Dit sluit aan bij de eerder besproken QAnon-complottheorie in de vorige casus. Ook Kaag wordt in deze context genoemd. Een zoektocht naar 'Kaag' en 'tribunalen' op Twitter levert veel resultaten op, waaronder de volgende tweet:

> 'Als je jezelf afvraagt waarom alle Corona vaccin (#WEF) collaborateurs als Kaag Rutte Trudeau enz. uit beeld verdwijnen? Wellicht zijn ze bang voor #Tribunalen wegens hun rol in de #VaccinatieGenocide ? De doodstraf zou passend zijn naar mijn mening.'

Utrecht Data School (2023) concludeerde dat radicaal taalgebruik op Twitter aan het normaliseren is in de communicatie naar politici en dat politici zelf een bijdrage kunnen leveren aan deze normalisering.

Bedreigingen jegens Kaag

Op 5 januari 2022 stond een man met een brandende fakkel voor de deur van het huis van Kaag. De 29-jarige evangelist Max van den B., ook bekend als 'de fakkeldrager', belde aan en schreeuwde intimiderende en beledigende teksten naar Kaag en haar gezin. Hij riep daarnaast complotleuzen zoals We willen niks met Klaus Schwab te maken hebben in dit land', 'Stop deze massamoord' en 'stop de globalistische wereldregering' (NOS 2022; GeenStijl 2022).

De man bleek al eerder te zijn aangehouden bij het huis van demissionair minister Hugo de Jonge. Zijn actie werd gefilmd door een van zijn medestanders, Eline van 't N., die de beelden live op sociale media publiceerde. CDA-minister Hugo de Jonge en ChristenUnie-partijleider Gert-Jan Segers legden een verband tussen dit incident en uitlatingen van FvD, waaronder hun oproepen voor 'tribunalen', 'politici achter de tralies zetten' en 'verzet' (Van Gruijthuijsen & Den Hartog 2022). Volgens hen voelen mensen zich door dergelijke uitspraken gelegitimeerd om over te gaan tot bedreiging en intimidatie.

Ook Kaag verwees in een reactie naar de rol van aanjagers: 'En tegen wie denkt deze bedreigingen te moeten aanjagen, zeg ik: wat je zegt, doet ertoe, hitst op, maakt mensen bang, maakt onze samenleving onveilig. Gisteravond laat nogmaals zien dat woorden leiden tot acties' (Kaag 2022).

Vier dagen later, 9 januari 2022, publiceerde Willem Engel, controversiële activist tegen de maatregelen van de overheid om de verspreiding van Covid-19 te voorkomen, de adresgegevens van politicus Sigrid Kaag op zijn Twitteraccount.

Op zondag 19 februari 2023 werd Kaag, toentertijd Minister van Financiën, opgewacht in Diepenheim (Overijssel) door een groep van ongeveer vijftig demonstranten, van wie een deel met brandende fakkels (NOS 2023a). Hoewel sommige betrokkenen de symboliek van de fakkels en negatieve associaties met heksenvervolging en brandstapels ontkenden en deze zelfs positief uitgelegd als 'warm onthaal', maakten anderen Kaag ter plekke uit voor heks (Quekel & Baard 2023). Een van de demonstranten zei tegen Kaag 'de groeten van Max', verwijzend naar de fakkeldrager (Hotse Smit 2023). Onder een video van het incident op het YouTube-kanaal PolitiekTV (2023) werden talloze opmerkingen geplaatst die verwezen naar heks en brandstapel, waaronder:

> 'Deze heks gaan we nooit meer terug zien. Behalve op de brandstapel.'

> '2:40, Kaagie is al bang dat de boeren haar op de brand stapel gooien.'
>
> 'Durft die heks zich in openbaar te vertonen?'
>
> 'De fik erin!'
>
> 'De tering heks staat gewoon te lachen'
>
> 'Ze moesten die heks in brand steken'
>
> 'Hadden ze haar maar in de fik gestoken, dat deden ze vroeger toch altijd met heksen.'
>
> 'zo is het. Op de brandstapel met deze heks.'

In de opmerkingen onder de video werden ook andersoortige bedreigingen geuit. Zo verschenen er uitspraken als 'Waar is volkert als je m nodig hebt?'[8] en 'Ze hadden gelijk het vuur moeten openen of gewoon met een mes snel te werk gaan'. Daarnaast waren er enkele verwijzingen naar Klaus Schwab en het WEF, en een verwijzing naar een tribunaal. Premier Mark Rutte reageerde op Twitter met een oproep aan demonstranten om te stoppen met het intimideren van politici (Rutte 2023).

Naast deze incidenten heeft Kaag verschillende doodsbedreigingen ontvangen. Een voorbeeld hiervan is de bedreiging door Erik van Z. op Facebook op 30 september 2021, waarvoor zij aangifte deed. Van Z. werd uiteindelijk tot vijf maanden cel werd veroordeeld, waarvan twee maanden voorwaardelijk (De Volkskrant 2021). Tijdens de rechtszaak maakte Kaag gebruik van haar spreekrecht. Ze verklaarde dat veel mensen haar hadden gezegd zich niets van bedreigingen aan te trekken, maar dat woorden wel degelijk kunnen verwonden en dat de oorzaak daarvan de dehumanisering van het publieke debat was (Schildkamp 2021).

Een ander incident vond plaats in mei 2021, toen Eline van 't N. en Rick de H. flyers ophingen op diverse locaties in Amsterdam. Op deze flyers waren foto's van Kaag, Rutte en De Jonge afgebeeld op een schietschijf (Boer 2023). De twee werden veroordeeld tot 90 uur werkstraf. Eline van 't N. was op dat moment al eerder veroordeeld voor het filmen van de actie van de fakkeldrager bij het huis van Kaag. Hoewel deze voorbeelden minder direct gelinkt werden aan de demonisering van Kaag als persoon en meer aan frustraties over het overheidsbeleid tegen de verspreiding van Covid-19, droegen ze bij aan de noodzaak van de strenge beveiliging van Kaag door de NCTV (Den Hartog 2022).

Op 13 juli 2023 kondigde Kaag in een interview met *Trouw* aan dat zij zich vanwege de druk die de bedreigingen op haar gezin legden bij de volgende verkiezingen niet opnieuw beschikbaar zou stellen als lijsttrekker van D66 (Kieskamp 2023).

3.2.2. Mogelijke drijfveren en oorzaken van de dreiging

Fakkeldrager Max van den B., een 29-jarige Amsterdammer, zei lopend naar het huis van Kaag tegen de camera:

[8] Dit verwijst naar Volkert van der Graaf, die politicus Pim Fortuyn vermoordde in 2002.

> 'Wij hebben wel een hele bijzondere fakkel bij ons, dat ga ik jullie zo in beeld brengen…wauw [naam] wat is dat voor fakkel? …Speciaal voor deze dame die hier woont.' (Gerechtshof Den Haag 2023)

En vervolgens riep hij voor de voordeur naar het huis:

> 'NSB weg ermee…Woont hier mevrouw Kaag? … Kunt u even komen? … We willen even met u spreken … Kijk mensen, vol in beeld … Stop deze massamoord, stop de 3e wereldoorlog.' (Gerechtshof Den Haag 2023)

Van den B. verklaarde tegen het Gerechtshof in Den Haag dat hij, als hij het opnieuw kon doen, de fakkel niet naar de deur zou hebben meegenomen: 'dat zag er een beetje onhandig uit' (NOS. 2023b). Eerder verklaarde hij tegenover de rechtbank in Den Haag dat hij):

> 'Politici op andere gedachten wilde brengen… We leven in een oorlog tegen de mensheid, die wil ik stoppen. Ik heb geen spijt van wat ik heb gedaan, ik sta er 100 procent achter. Ik heb niemand bedreigd… Ik wil licht brengen in de duisternis, ik kom laten zien dat God groter is dan Klaus Schwab van het World Economic Forum en groter dan Bill Gates. Het is mijn plicht Kaag aan te spreken. Ook bij haar deur. Politici moeten uit hun roes komen en een keuze maken. De illuminati maken een grote wereldregering. Het World Economic Forum doet mee en Kaag is daar lid van.' (Rosman 2022)

In video's verklaarde Van den B. dat hij door God was geroepen (Telegraaf 2022). Van den B. groeide op in Amsterdam in een niet-christelijk gezin, maar kwam later in een baptistengemeente terecht en nam deel aan veel evangelisatie-acties (Van den Bos 2022). Daarnaast is hij verbonden aan de politieke partij Jezus Leeft.

Van den B. had vóór de bedreiging van Kaag al een strafblad. Een psychiater stelde in een Pro Justitia-rapportage vast dat Van den B. tijdens de bedreiging leed aan een psychotische (schizo-affectieve) stoornis in combinatie met een in remissie zijnde stoornis in het gebruik van alcohol en cannabis (Gerechtshof Den Haag 2023). Zijn vermogen om weloverwogen beslissingen te nemen, werd ondermijnd door gedesorganiseerd, emotioneel en cognitief instabiel gedrag. Om deze reden adviseerde de psychiater Van den B. verminderd toerekeningsvatbaar te achten, een advies waar het hof uiteindelijk in meeging. De psychiater concludeerde verder dat er sprake was van een hoog risico op recidive en achtte psychiatrische zorg noodzakelijk. Ook de familie van Van den B. en betrokken instanties uitten zorgen over zijn psychisch functioneren. Een rapport van de reclassering classificeerde Van den B. als een extremistisch complotdenker. Binnen de gemeentelijke persoonsgerichte aanpak (PGA) werd het risico op gewelddadig extremisme echter ingeschat als laag, en het algemene recidiverisico werd beoordeeld als gemiddeld.

Omdat Van den B. volgens de betrokken instanties niet ontvankelijk was voor psychiatrische behandeling en verplichte medicatie-inname, adviseerden zij een straf zonder bijzondere voorwaarden op te leggen. Het beïnvloeden van zijn gedrag en opvattingen door interventies of toezicht werd als niet haalbaar beschouwd. Sterker nog, de reclassering waarschuwde dat bijzondere voorwaarden zelfs averechts zouden kunnen werken. Dit zou Van den B. kunnen sterken in zijn overtuiging dat er sprake is van een complot en daarmee het risico op recidive vergroten.

Van den B. werd in hoger beroep uiteindelijk veroordeeld tot een gevangenisstraf van vijf maanden, waarvan twee voorwaardelijk, voor het bedreigen van Kaag. Het filmen en livestreamen van de bedreiging werkte strafverzwarend. Daarnaast kreeg hij een gebieds- en contactverbod opgelegd.

Eline van 't N. werd voor het filmen en livestreamen van de actie van Van den B. veroordeeld tot vier maanden cel. In tegenstelling tot Van den B. betuigde Van 't N. spijt van haar actie en verklaarde:

> 'Ik kan me de angst van mevrouw Kaag goed voorstellen. Je moet niet bij politici aan huis gaan. Daar heb ik spijt van. Ik had de stopknop van de livestream moeten indrukken' (Rosman 2022).

Over Van den B. zei van 't N.: 'Ik hou van hem, maar sta niet achter zijn acties' (Rosman 2022). Voor de enkele tienduizenden volgers van *Onrecht TV* filmt ze regelmatig demonstraties. Ze zou de acties van Van den B. hebben vastgelegd voor 'de kijkcijfers'. Ook over de actie met de schietschijven, die een jaar eerder plaatsvond maar waarvoor de rechtszaak later diende, betuigde Van 't N. spijt bij de politierechter (Boer 2023). Van 't N. en **Rick de H.** gaven aan dat hun actie gericht was tegen het toenmalige overheidsbeleid om de verspreiding van Covid-19 tegen te gaan, niet tegen de bewindslieden zelf. De H. noemde het een 'stomme actie' en verklaarde dat hij het destijds niet als doodsbedreiging had beschouwd, maar inmiddels begreep dat het wel zo werd ervaren. Beide verdachten gaven aan niet te hebben beseft hoeveel impact hun actie zou hebben. Kaag en de andere bewindslieden namen de actie echter zeer serieus als een doodsbedreiging. De rechter gaf aan dit te begrijpen en omschreef de actie als welbewust, kwaadaardig en schadelijk.

Erik van Z., een 43-jarige man woonachtig in Spanje, schreef zijn doodsbedreiging aan Kaag in de openbare Facebookgroep van D66 in Noord-Brabant naar eigen zeggen in een opwelling:

> 'Het was woede, het was impulsief. Je zet iets op Facebook en nu zit ik hier. Als ik had geweten wat ik allemaal teweeg had gebracht... ik schaam me er diep voor. Het spijt mij verschrikkelijk' (De Volkskrant 2021).

Van Z. verklaarde volgens *de Volkskrant* ook dat het plaatsen van de bedreiging, wat hij deed via een anoniem profiel, snel was gegaan:

> 'Het gaat zo gemakkelijk. Als ik mijn Facebook-wachtwoord had moeten invoeren was de woede al weggeëbd voor ik het kon plaatsen' (De Volkskrant 2021).

Twee weken voorafgaand aan het plaatsen van de bedreiging aan het adres van Sigrid Kaag had Van Z. ook Hugo de Jonge bedreigd, eveneens via Facebook. Daarnaast had de man een strafblad (Schildkamp 2021). Hij verklaarde geen last te hebben van woedeaanvallen, maar de officier van justitie benadrukte dat Van Z. meerdere keren en op verschillende momenten tekeer was gegaan op sociale media.

Tegen **de demonstranten die Kaag opwachtten met fakkels in Diepenheim**, tot slot, is voor zover bekend geen aangifte of melding gedaan bij de politie (Quekel & Baard 2023). Dat betekent dat de politie ook geen onderzoek is gestart naar mogelijk strafbare feiten door de betrokkenen. Inzicht in hun drijfveren is daardoor beperkt tot de uitspraken die zij zelf gedaan hebben en zoals vastgelegd door de media of op videobeelden. Gezien de omvang van de groep is het onwaarschijnlijk dat bij alle demonstranten sprake zou zijn van psychiatrische stoornissen.

Het symbolisme van fakkels, heksen en brandstapels

Fakkels hebben uiteenlopende symbolische betekenissen. Ze kunnen bijvoorbeeld symbool staan voor vrijheid, zoals bij het Bevrijdingsvuur op de Nationale Bevrijdingsdag. Daarnaast symboliseren fakkels verlichting: een fakkel brengt letterlijk licht, maar ook overdrachtelijke verlichting in de zin van kennis, rede en vooruitgang. Het vrijheidsbeeld in New York is een bekend voorbeeld van deze symboliek. Fakkels worden ook geassocieerd met verbondenheid, zoals tijdens de fakkeltocht voorafgaand aan de Olympische Spelen.

De fakkel wordt tegelijkertijd geassocieerd met racistisch geweld en demonstraties, vooral in de Verenigde Staten. Een voorbeeld is de grote extreemrechtse demonstraties in 2017 in Charlottesville, Virginia. CNN legde destijds de link met de Ku Klux Klan, die in de Amerikaanse geschiedenis fakkels gebruikte bij bijeenkomsten en lynchpartijen (Murphy 2017). Bovendien worden de fakkels gebruikt voor brandstichting en bij brandstapels. Een brandstapel, waarop een menselijk lichaam wordt verbrand, werd in het verleden gebruikt als methode van de doodstraf, met name voor mensen die beschuldigd werden van ketterij of hekserij. De beeldvorming van heksen varieert sterk, afhankelijk van de context. In sprookjes worden heksen vaak voorgesteld als (oudere) vrouwen met een zwarte punthoed, zwarte kleding en vliegend op een bezemsteel. Historisch gezien, tussen de vijftiende en de achttiende eeuw, werden tienduizenden mensen, voornamelijk vrouwen, geëxecuteerd op beschuldiging van hekserij. Vaak werden zij levend op een brandstapel verbrand, als zij niet bekenden of weigerden zich te bekeren tot het christendom.

In *De Correspondent* zet Bregje Hofstede (2021) uiteen hoe een eeuwenoud systeem van vrouwenhaat, angsten en uitsluiting dat schuilgaat achter de koddige figuur van een heks op een bezemsteel ook vandaag de dag nog speelt wanneer een vrouw met een mening zich doet gelden, ten goede of ten kwade. Hofstede concludeert dat het gebruik van de term heks geen onschuldig woordgrapje is en betwijfelt of de mensen die Kaag op sociale media massaal als heks afschilderen zich werkelijk bekommerden om het lot van de Afghaanse tolken. Ook andere machtige vrouwen als Margaret Thatcher, Hillary Clinton en Angela Merkel zijn uitgemaakt voor heks. Süeda Isik (2023) onderschrijft in *NRC* dat 'de heksificering van Kaag' een symptoom is van een breder probleem. Isik (2023) noemt Nicola Sturgeon, de voormalig eerste minister van Schotland, en Jacinda Ardern, de oud-premier van Nieuw-Zeeland, als recente voorbeelden van vrouwelijke leiders die door online vrouwenhaat hun ambt hebben neergelegd. Isik concludeert: 'misogynie jegens vrouwelijke politici werkt als een hedendaagse waterproef. De politica die zinkt is verlost van de haat, maar verliest haar ambt. De politica die blijft drijven is een heks.'

Utrecht Data School (2023, 41) analyseerde berichten op Twitter en Telegram en concludeert dat de term heks op drie manieren wordt gebruikt bij het aanvallen van vrouwelijke politici. Ter verduidelijking wordt bij elk gebruik een sociale-media-uiting als voorbeeld geciteerd:

- Scheldwoord: het gebruik van de term als belediging, bijvoorbeeld: 'wie had ook alweer voor deze heks gestemd?'
- Spottende stereotypering: waarbij meerdere aspecten van de sprookjesfiguur worden aangehaald, vaak met een denigrerende ondertoon, bijvoorbeeld: 'wat een heks, ik heb nog een ouderwetse bezem kan ze op wegvliegen'
- Demonisering: het gebruik met een serieuze, dreigende lading, bijvoorbeeld: 'Ze is nu 70+ jaar oud en ziet er veel jonger uit vanwege alle bloedoffers waar ze aan heeft meegewerkt en al het

> Adrenochrome dat ze van kinderen heeft geconsumeerd, samen met de duistere magische rituelen die ze dagelijks uitvoert'.

Op basis van een co-occurrence-analyse, waarin de samenhang wordt bestudeerd tussen een bepaalde term en de sleutelwoorden waarmee deze het vaakst worden gecombineerd in een tekstcorpus, stelt Utrecht Data School (2023) vast dat het gebruik van het woord heks op Twitter voornamelijk verband houdt met de termen met politieke connotatie (bijvoorbeeld 'Kaag', 'Rutte', 'Wilders', 'D66' en 'Sigrid'). Op Telegram wijzen de resultaten daarentegen meer op een sterkere connectie met complottheorieën over een 'kwaadaardige elite' (met termen zoals 'satans', 'adrenochrome', 'pedowood', 'zionisten', 'pedofielen, 'Illuminati' en 'Bilderberg'). In de context van Telegram wordt heks vaak letterlijk gebruikt als aanklacht, waaraan vervolgens ook een straf wordt gekoppeld. Utrecht Data School (2023) illustreert dit onder andere met de volgende tweet: 'Heks kaag moeten ze gewoon op de brandstapel gooien. Vieze terroristen hoer'.

In de rechtszaak tegen Max van den B. werd geen directe link gelegd tussen de rol van massamedia en het overgaan tot actie (Gerechtshof Den Haag 2023). Toch zou in de symboliek van de fakkel een associatie met het gebruik van de term heks worden gezien. Utrecht Data School (2023, 43) merkt hierover op:

> 'Dat Sigrid Kaag meerdere malen door demonstranten met fakkels is opgewacht, bijvoorbeeld bij een bezoek aan het Twentse Diepenheim en bij haar thuis, krijgt door de vele oproepen tot de brandstapel een andere lading. Deze acties en woorden hebben een semantische connotatie die historisch geïnformeerd is, en aanwezig is ook als de gebruiker van de uiting zich hier niet bewust van is.'

Ook Kaag erkent de symboliek van het woord heks. Geconfronteerd met de uitspraken van Wilders, reageert Kaag in *De Morgen*:

> 'Tja, een heks staat voor iets kwaads, iets slechts. En wat deden ze in de middeleeuwen met heksen? Verbranden. Dus dat soort uitspraken zijn heel kwalijk. Woorden doen ertoe' (Kelepouris 2023).

Wanneer Jeroen Pauw haar in het tv-programma Khalid & Sophie (2023) vraagt 'Vindt u dan dat Wilders medeverantwoordelijk is voor de mensen die daar staan met een fakkel?', reageert Kaag:

> 'Ik maak niet een één-op-één-relatie, maar kijkt u nou eens naar zijn sociale media-account. En dat van een aantal andere radicaliserende politici. … Waar mensen allerlei dingen noemen, aantijgingen, beledigingen, tot terrorist de facto verklaren… mij als heks noemen. Dat maakt niet dat we een klimaat hebben van een waardig debat.'

Na de uitzending reageerde Geert Wilders (2023) op X:

> 'Kaag suggereerde bij @khalidensophie dat ik de bedreigingen en beveiliging aan mezelf te danken heb omdat ik zou "radicaliseren en demoniseren". Ik heb een aantal fatwa's gekregen en 1000 doodsbedreigingen per jaar en ik zou radicaliseren? Wat een intens slecht mens is het toch.'

3.2.3. Reflecties in de context van het onderzochte fenomeen

Deze casestudie vertoont kenmerken van stochastisch terrorisme. Het demoniserende en denigrerende taalgebruik van invloedrijke *broadcasters* richting Sigrid Kaag is op grote schaal overgenomen door hun

volgers. De terminologie en symboliek van deze *broadcasters* worden gereflecteerd in talloze posts, waarbij volgers geregeld expliciet oproepen tot geweld. De fysieke acties van sommige bedreigers lijken elementen van dit discours te bevatten. Zo werden bij twee incidenten fakkels gebruikt, een ongebruikelijk voorwerp om bij je te dragen, en uitspraken gedaan die verband houden met het discours, zoals de term massamoord door fakkeldrager Max van den B. en de term 'heks door de demonstranten in Diepenheim.

De motivaties van de daders om tot bedreiging over te gaan, zijn echter complex en moeilijk te doorgronden. Verschillende bewindslieden, waaronder Kaag zelf, legden in de media een verband tussen deze bedreigingen en de uitspraken van collega-politici. Onderzoek van Utrecht Data School (2023) toont aan dat bepaalde uitspraken van specifieke politici hebben bijgedragen aan de versterking en normalisering van een haatdragend discours, waardoor de daders ogenschijnlijk geïnspireerd raakten om bedreigingen te uiten. Ook complotdenken speelde een rol. De exacte mate waarin het online discours een aanjagende factor was, blijft echter onduidelijk.

Toch biedt het concept 'stochastisch terrorisme' een nuttige lens om deze gebeurtenissen in samenhang te analyseren. Bedreigingen en intimidaties treffen Nederlandse politici van verschillende partijen en ideologieën. In het geval van Kaag hebben de bedreigingen uiteindelijk geleid tot haar vertrek uit de politiek, waarbij demonisering naar eigen zeggen een doorslaggevende factor was. Onderzoekers verbonden aan *Alliantie Politica*, een samenwerkingsverband van organisaties gericht op gelijke representatie in de politiek, concludeerden dat online en offline haat en bedreigingen een ontmoedigend effect hebben op de aspiraties van jonge vrouwen om politiek actief te worden (Runderkamp et al. 2023).

Uit deze casus komen geen evidente situaties naar voren waarin de Nederlandse overheid direct had kunnen of moeten ingrijpen. Er wordt juist een situatie geschetst die weliswaar problematisch is, maar waar juridisch niet eenvoudig tegen op te treden is. De waarde van deze analyse ligt daarom eerder in het creëren van maatschappelijke en politieke bewustwording van de rol die een haatdragend discours kan spelen en de gevolgen daarvan, die politieke ideologie overschrijden.

3.3. De terroristische aanslag in het Duitse Halle

De aanslag op een synagoge in Halle in 2019 is geselecteerd als casus voor dit onderzoek omdat deze in academische discussies over het concept 'stochastisch terrorisme' als relevant wordt beschouwd. Ten eerste werd in de nasleep van de aanslag verwezen naar enkele rechtse politici als *intellectual arsonists*, die hadden bijgedragen aan een vijandig klimaat waarin de aanslag kon plaatsvinden. Daarnaast speelden, in tegenstelling tot andere goed gedocumenteerde gevallen, activiteiten op online fora en in het bijzonder extreemrechtse *imageboards* een belangrijke rol in aanloop naar de aanslag (Schwarz 2021; Bammens 2022). Op deze fora kondigde de aanslagpleger zijn intenties aan en deelde hij ook gedetailleerde plannen en ideologische manifesten. Deze casestudie gaat dieper in op de specifieke online platforms die Balliet gebruikte, die over het algemeen minder bekend zijn en waar ook niet tot weinig op wordt gemodereerd, om inzicht te krijgen in de rol die deze platforms gespeeld zouden kunnen hebben in het radicaliseringsproces van de aanslagpleger.

3.3.1. Chronologie van gebeurtenissen

Op 9 oktober 2019 probeerde Stephan Balliet met geweld een synagoge binnen te dringen in de Duitse stad Halle (Landtag von Sachsen-Anhalt 2021). Hij startte om 11.54 uur een livestream op Twitch, een gameplatform, vanuit zijn geparkeerde huurauto in de buurt van de synagoge. Om 12:01 uur arriveerde hij bij de synagoge, waar op dat moment 51 mensen de Joodse feestdag Jom Kippoer vierden. Na meerdere mislukte pogingen om de zware houten deur en een zijpoort van de synagoge binnen te dringen, gaf hij deze poging op. Hij schoot in plaats daarvan een 40-jarige vrouw dood die langsliep, waarna hij wegreed (Koehler 2019).

Vervolgens stopte hij bij een Turkse kebabzaak en zette zijn aanval voort. Hij gooide een spijkerbom naar de open deur, waarbij hij een voorbijganger verwondde. Daarna schoot hij een 20-jarige restaurantbezoeker dood (Rahner 2020). Meerdere andere mensen raakten gewond tijdens de aanval, en twee personen liepen ernstige verwondingen op toen ze weigerden hun voertuig aan de aanvaller af te staan (Schattka 2024). De dader stal vervolgens een taxi, veroorzaakte een verkeersongeluk en werd veertig kilometer van de plaats van de aanslag gearresteerd zonder verdere tegenstand (Koehler 2019).

De gehele aanval werd live uitgezonden op Twitch en de link naar de video werd gedeeld op de (inmiddels verdwenen) niche sociale-mediasite Meguca, waar ook het manifest van de dader te vinden was. Balliet gebruikte geïmproviseerde explosieven en zelfgemaakte vuurwapens, waarvan sommige tijdens de aanval vastliepen of defect bleken (Koehler 2019). Tijdens de aanslag communiceerde hij met zijn online publiek. Nadat hij er niet in was geslaagd de synagoge binnen te dringen, verontschuldigde hij zich in het Engels tegenover zijn kijkers met de woorden '*Sorry, guys'* en verwees naar zichzelf als *loser* (Schattka 2024, 69).

Balliets mislukte poging werd breed bekritiseerd door zijn online publiek. Een van de eerste reacties op zijn aankondiging op Meguca luidde bijvoorbeeld: *'This is fucking clumsy'* (Schattka 2024, 69). De dader verwees tijdens de aanval naar memes en *imageboards*. Hij gebruikte zijn alias Anon, een veelgebruikt pseudoniem op *imageboards* dat anonimiteit biedt (Schattka 2024).

Vijf gebruikers bekeken de livestream in realtime en ongeveer 2.200 mensen bekeken de video voordat deze, een half uur later, door sitebeheerders werd verwijderd (Koehler 2019). De Joodse gemeenschap van Halle beschuldigde de politie ervan geen bescherming te bieden, ondanks een eerder verzoek om extra veiligheidsmaatregelen. De aanval leidde tot oproepen voor een betere bescherming van Joodse gemeenschappen in Duitsland (Landtag von Sachsen-Anhalt 2021).

De aankondiging van de aanslag door de dader op Meguca bevatte niet alleen een link naar de livestream, maar ook naar een folder met documenten en foto's. Hierin stonden onder andere blauwdrukken voor de zelfgemaakte wapens die hij gebruikte tijdens de aanval en een beschrijving van zijn plannen. Ook was zijn manifest hier te vinden, waarin Balliets belangrijkste doelen uiteenzette.

In het manifest zijn drie hoofddoelen te onderscheiden. Ten eerste wilde hij de werking van zogenaamde *ghostguns* vaststellen. Dat zijn zelfgemaakte vuurwapens zonder serienummer, waardoor ze niet te traceren zijn door de autoriteiten. Balliet beschrijft in zijn manifest hoe hij de aanval wilde gebruiken als *proof of concept* voor zijn zelfgemaakte wapens[9]: '*to prove the viability of improvised weapons*' (Önnerfors 2019). Naast

[9] Interview 8.

dit technische doel speelden Balliets antisemitische ideeën een bepalende rol. In het manifest sprak hij over het verhogen van '*the moral of other suppressed Whites by spreading the combat footage'* (Önnerfors 2019).

De geschetste doelen, waaronder het aanmoedigen van anderen en het doden van zoveel mogelijk niet-witte individuen (Rahner 2020), vertonen overeenkomsten met videospellen, geplaatst in een extreemrechtse context. Volgens Koehler (2019) bevatte het manifest bovendien beloningen die deden denken aan elementen uit videospellen, zoals doelen gekoppeld aan het aantal slachtoffers dat de dader wilde maken. Aan het eind van het manifest verwees Balliet bijvoorbeeld naar titels en *badges* die een speler zou kunnen verdienen; een perverse draai aan typische *in-game* beloningen.

3.3.2. Mogelijke drijfveren en oorzaken van de gewelddaad

Achtergrond

Stephan Balliet werd geboren in 1992 en groeide op bij zijn ouders in Benndorf, Saksen-Anhalt, een dorp met ongeveer 2.000 inwoners (Heine 2020). Toen Balliet veertien was, scheidden zijn ouders. Zij onderhielden een vriendschappelijke relatie en zijn vader bleef naar verluidt het ouderlijk huis in de weekenden bezoeken. Nadat hij in 2010 zijn middelbareschooldiploma haalde, diende Balliet van 2010 tot 2011 in het Duitse leger, waar hij deel uitmaakte van een van de laatste dienstplichtcohorten (Heine 2020). Hij begon op 22-jarige leeftijd met een studie scheikunde en chemische technologie, maar stopte al na korte tijd. In 2018 meldde hij zich opnieuw aan als soldaat bij het Duitse leger. Tot de aanslag woonde Balliet in het huis van zijn moeder en was hij financieel van haar afhankelijk (Koehler 2019).

Onderzoek naar de aanval stelt dat motivaties van Balliet voortkwamen uit antisemitische en antifeministische ideeën en de wens om anderen te inspireren met zijn acties. Zijn offline leven werd gekenmerkt door **sociaal isolement en een gebrek aan academische of economische successen.** Uit een later interview bleek dat zijn moeder ook in enkele antisemitische complottheorieën geloofde. Dit suggereert dat dergelijke opvattingen mogelijk deel uitmaakten van zijn opvoeding (Koehler 2019).

Stephan Balliet **was nauw verbonden met extreemrechtse ideologieën**, zoals blijkt uit de aankondiging van de aanslag die hij publiceerde op *imageboard* Meguca (Koehler 2019). Hij was actief op verschillende *imageboards*, waaronder Meguca, 8chan en Kohlchan.[10] Deze platforms worden regelmatig gebruikt voor het verspreiden van extremistische en complotgerelateerde uitingen en werden ook gebruikt door de dader van de aanslag in München in 2016 (Schwarz 2022). Volgens Rahner (2020) faciliteren dergelijke platforms het ontstaan van wereldwijde netwerken van rechtsextremisten via een extreemrechtse *meme*-subcultuur en de Alt-rightbeweging. Deze netwerken kunnen vervolgens worden gebruikt om anderen te inspireren tot het plegen van aanslagen. Vooral jonge, eenzame mannen maken gebruik van deze fora om contact te leggen met gelijkgestemden, elkaar aan te moedigen zich verder te isoleren en zich te verliezen in een digitale fantasiewereld (Rahner 2020). Meguca (Meguca.org) was een *imageboard* in privébezit dat werd beheerd door Jānis Pētersons uit Letland. Na de aanslag in Halle verwijderde hij de berichten van Balliet van het platform en sprak hij spijt uit over het faciliteren van deze ideologische omgeving door de oprichting van

[10] 8chan werd offline gehaald na de aanslagen in Christchurch, Poway en El Paso (allen in 2019), slechts een paar maanden voor de schietpartij bij de synagoge van Halle (Bajak 2019).

Meguca (Kulturigo z.d.). De forumregels van een deel van /pol/[11] op Meguca tonen inderdaad aan dat het platform een omgeving bood waarin de rechtse complottheorieën van de dader algemeen werden geaccepteerd:

> *'We are EXPLICITLY a natsoc board, anti-degenerate, anti-semitic, pro-white. This board does not have free speech and has no interest in entertaining bluepilled newfags.*
>
> *The rules are intentionally vague, the board culture will define the details. Not knowing what counts is not an excuse, it means you didn't lurk before posting which is cancer in itself.'* (Fürstenberg 2022)

Door zijn aankondiging op Meguca te plaatsen, gaf Balliet aan dat hij lid was van de *imageboard*-gemeenschap. De schietpartij in Halle wordt vaak als voorbeeld aangehaald van het feit dat digitale fora de communicatiekanalen tussen individuen verbreden en nieuwe handelingsmogelijkheden creëren, die in sommige gevallen kunnen leiden tot fysiek geweld (Staller et al. 2021). Een onderzoek van *Deutscher Bundestag* suggereert dat de dader op verschillende manieren werd blootgesteld aan extremistische propaganda en aan geweldverheerlijkende retoriek (Deutscher Bundestag 2020).

Daarnaast wordt verondersteld dat Balliet net als Brentan Terrant, de dader van de aanslag op twee moskeeën in Christchurch, mogelijk handelde onder druk van leeftijdsgenoten en validatie zocht. Zoals de eerdergenoemde regels van Meguca aantonen, bood dit platform expliciete inhoud waarin geweld werd verheerlijkt.

Stegemann en Musyal (2020) stellen dat terrorisme altijd een publiek zoekt. In het geval van Halle menen de auteurs dat de dader, net als het voorbeeld uit Christchurch waar hij inspiratie uit putte, online een specifieke gemeenschap wilde bereiken en anderen wilde inspireren om actie te ondernemen. Het is echter belangrijk om op te merken dat het motief van Balliet niet duidelijk werd tijdens het politieonderzoek na de aanslag. Ook is er niet veel bekend over zijn online interacties met gelijkgestemden.[12] Baehle, Brace en Coan (2023) onderzochten de wisselwerking tussen de offline- en onlineactiviteiten in een serie dodelijke schietpartijen door extreemrechtse terroristen. Zij analyseerden de inhoud op *imageboard* en forum 8chan, maar vonden geen bewijs van een offline-naar-online-impact.

De term '*gamification of violent extremism*' wordt vaak in verband gebracht met de incidenten in Christchurch en Halle. Deze term beschrijft het gebruik van gamedesign-elementen door daders tijdens het plegen van gewelddaden (Pozzoli 2024). Schattka (2024) stelt dat het toepassen van een esthetiek die doet denken aan populaire videospellen de sociale verbondenheid van daders met radicale online gemeenschappen benadrukt. Balliets beschrijvingen van beloningen in zijn gepubliceerde manifest kunnen ook in deze context worden geplaatst.

Een dergelijke *gamification* van geweld was ook zichtbaar op de online fora waar Balliet actief was, zoals Meguca. Op deze fora worden discussies gevoerd en inhoud gedeeld die gewelddaden verheerlijken en

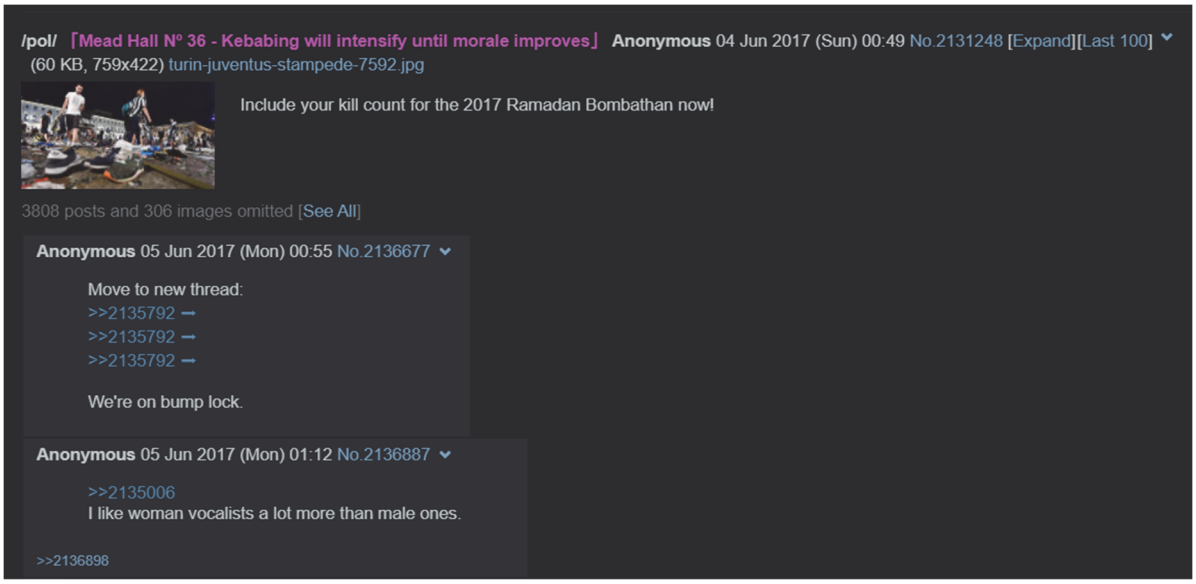
[11] /pol/ is een forumnaam die voor het eerst op 4chan werd gebruikt en staat voor 'politiek incorrect'. Er zijn meerdere /pol/-fora opgericht op verschillende websites, zoals Meguca, 8chan, kohlchan en endchan.

[12] Interview 8.

aanmoedigen, vaak op een manier die doet denken aan videospellen. Dit draagt bij aan het verankeren van extremistische ideologieën in de digitale subcultuur.

Figuur 4 toont een schermafbeelding van Meguca die dit fenomeen illustreert. Hieruit blijkt hoe game-achtige taal en beeldmateriaal worden gebruikt om gewelddaden te presenteren als prestaties of uitdagingen. Dit normaliseert en moedigt extremistisch gedrag aan. Door deel te nemen aan deze discussies worden individuen zoals Balliet niet alleen blootgesteld aan rechts-radicale ideologieën, maar ook aan een gemeenschap die gewelddadig extremisme *gamificeert* en bewondert. Het fenomeen waarbij blootstelling aan geweldverheerlijkend discours kan leiden tot een verhoogde acceptatie van geweld, staat bekend als *social contagion* (Fagan et al. 2007; Huesmann 2012).

Figuur 4. Screenshot van Meguca.org

Bron: https://archive.org/, geraadpleegd op 13 juni 2024.

In de gangbare interpretatie van stochastisch terrorisme wordt gesuggereerd dat er een specifieke dynamiek bestaat tussen de *broadcaster* en de ontvanger, zoals de casus van Stephan Balliet aantoont. De parallellen tussen zijn acties en het discours op platforms als Meguca laten zien dat hij op zoek was naar validatie van gelijkgestemden. De vele verwijzingen in zijn manifest, evenals zijn keuze om in het Engels te *livestreamen* en schrijven ondanks zijn ongemak met de taal, wijzen op een intentie om een breder, mogelijk wereldwijd publiek te bereiken.[13]

Deze keuze, gecombineerd met zijn geagiteerde reactie op het mislukken van zijn poging om de synagoge binnen te dringen[14], wijst bovendien op faalangst en een diepgewortelde behoefte aan validatie van deze online gemeenschap. Balliet was zich bewust van de brute spot die binnen deze kringen vaak wordt gericht

[13] Interview 8.

[14] Interview 8.

op degenen die falen Zijn daaropvolgende acties benadrukken zijn verlangen om door zijn leeftijdsgenoten verheerlijkt te worden, wat tragisch genoeg zijn gewelddadige gedrag aanwakkerde.[15]

Het dominante 'loser'-discours op deze platforms toont dat hij het gevoel had dat hij faalde. Het harde en vaak meedogenloze discours binnen deze online gemeenschappen, waar falen wordt bespot en succes wordt verheerlijkt, benadrukt de invloed die deze platforms hadden op de psyche en acties van Balliet. Het wordt duidelijk dat zijn behoefte aan validatie een belangrijke drijfveer was, sterk beïnvloed door de radicale online gemeenschappen waarin hij actief was.

Ook de sociale achtergrond van de dader speelde mogelijk een rol in zijn online activiteiten. Hij bleek losse banden te hebben met misogyne subculturen zoals de incelbeweging, die ideologieën verspreidt van vrouwenhaat, antisemitisme en racisme. De term 'incel', een afkorting van *involitary celibate*, wordt door mannen gebruikt om zichzelf te identificeren als onvrijwillig celibatair (Rahner 2020). Het is een beweging die zich heeft gevormd tot gemeenschappen op online fora, waaronder 4chan *(*Griffin 2021), waar discours wordt gevoerd dat vrouwen de schuld geeft van het onderdrukken van mannen. Een bekend voorbeeld van Balliets associatie met dit discours is dat hij tijdens zijn autorit voorafgaand aan de aanslag luisterde naar een hardcore rapnummer dat de aanslag in Toronto in 2018 verheerlijkt en extreem vrouwonvriendelijke teksten bevat. Dit nummer staat online bekend als '*the deepest incelish song you ever heard'* (Rahner 2020).

Hoewel Balliet zichzelf niet als een incel beschouwde, staat in het vonnis van de rechtbank wel dat hij gemotiveerd werd door de incel-ideologie – zij het gedeeltelijk.[16] Bovendien speelde zijn economische achtergrond een mogelijke rol in zijn online activiteiten. Balliet identificeerde zichzelf als een NEET (een acroniem voor *Not in Education, Employment or Training*), wat zijn status als schoolverlater en werkloze benadrukt. Op het moment van de aanslag was hij financieel afhankelijk van zijn moeder (Rahner 2020). Volgens Rahner (2020) gebruikte Balliet de term NEET op Meguca om zichzelf te beschrijven en gaf hij anderen de schuld van zijn levensomstandigheden. Hij zou tegen zijn moeder hebben gezegd dat 'de blanke nergens meer voor telt' (Der Spiegel 2019b).

Balliet geloofde daarnaast in de zogenaamde *Great Replacement*-theorie, een *dog whistle* die wordt gebruikt om te verwijzen naar complottheorieën tegen migratie (Schwarz 2022). Deze theorie, oorspronkelijk geformuleerd door de Franse extreemrechtse auteur Renaud Camus (2011), beweert dat er een wereldwijd complot bestaat om witte bevolkingsgroepen te vervangen door massale niet-witte immigratie naar het Westen, interraciale huwelijken en lagere geboortecijfers. Dat Balliet deze theorie onderschreef, blijkt uit zijn livestreamcommentaar en het manifest, waarin hij ideeën over de *Great Replacement* combineert met antisemitische complottheorieën. Zo beweerde hij dat Joden de 'hoofdoorzaak van de blanke genocide' zijn (Fürstenberg 2022, 41).

Antifeminisme komt ook veelvuldig voor in het Balliets uitingen. In de video van de aanval is te horen hoe hij zegt: 'Het feminisme is de schuld van de dalende geboortecijfers in het Westen' (Lorentzen & Shakir 2020, 5).

Er zijn weinig klassieke verwijzingen die worden geassocieerd met wit-supremacisme of neonazisme (Koehler 2019). In plaats daarvan suggereert het zelfbeeld van Balliet als loser en ontevreden witte man een

[15] Interview 8.

[16] Interview 8.

grotere verbondenheid met de incel-ideologie dan met wit-supremacisme (Koehler 2019). Het is waarschijnlijk dat Balliet werd beïnvloed door eerdere aanslagen, zoals de aanslag in Christchurch in maart 2019, die hij de 'initiële vonk' noemde voor het plannen van zijn aanslag (Schattka 2024, 68).

Maatschappelijke en politieke factoren

Balliet werd mogelijk beïnvloed door een combinatie van maatschappelijke factoren. Hij omarmde rechtse ideologieën en opvattingen kunnen zijn versterkt door het sociaal-politieke klimaat en de retoriek die door specifieke politici werd verspreid (Ruhr Nachrichten 2022; Der Spiegel 2019a). De Duitse binnenlandse veiligheidsdienst, het Bundesamt für Verfassungsschutz (BfV) identificeerde twee AfD-politici, Björn Höcke en Andreas Kalbitz, als centrale figuren binnen rechtse netwerken. Hun discours leek door Balliet te worden weerspiegeld in zijn acties (Ruhr Nachrichten 2022). Het door deze politici verspreide discours, zoals uiteengezet in Höckes boek *Nie zweimal in denselben Fluss* uit 2018, bevorderde een visie van etnische homogeniteit. De BfV bestempelde deze als grondwettelijk vijandig en racistisch (Funke 2019).

Höckes oproep tot een '*Remigrationsprojekt*' en de zuivering van Duitsland van 'cultuurvreemde' mensen, waarvoor mogelijk geweld nodig is (Funke 2019), resoneerden met de rechtse ideologieën van Balliet. Echter moet worden opgemerkt dat Balliet geen duidelijke affiniteit met de AfD heeft getoond. In tegendeel, het is gesuggereerd dat individuen als Balliet de AfD en vergelijkbare partijen vaak als te mainstream beschouwen.[17]

Balliets antisemitische overtuigingen waren veel extremer dan de retoriek van de AfD, die hij waarschijnlijk als te timide beschouwde, gezien het feit dat hij zichzelf identificeerde als lid van de 'online SS'.[18]

In de nasleep van de aanslagen in Halle en Hanau zijn de hierboven genoemde politici beschreven als *intellectual arsonists*, die bijdragen aan een klimaat dat geweld en antisemitisme in Duitsland bevordert en verspreidt (Der Spiegel 2019a). Functionarissen zoals Joachim Herrmann, minister van Binnenlandse Zaken van Beieren, en Karin Prien, minister van Onderwijs van Sleeswijk-Holstein, hebben in verklaringen specifiek gewezen op individuen zoals Höcke als medeverantwoordelijk voor het creëren van een omgeving waarin gewelddaden en extremisme mogelijk worden gemaakt (Der Spiegel 2019a).

Rahner (2020) benadrukt de rol van politieke figuren en extremistische experts bij het toeschrijven van verantwoordelijkheid aan entiteiten zoals de AfD voor het bevorderen van ideologieën die aansluiten bij die van gewelddadige extremisten. Daden van rechts-terrorisme worden geplaatst binnen een grotere sociale en politieke context die voortkomt uit historische en ideologische verbanden. Deze context stelt daders mogelijk in staat om gewelddadige daden uit te voeren met een gevoel van politieke validatie (Rahner 2020).

Dit moet worden gezien in de bredere historische context van rechts-terrorisme en geweld in Duitsland. Volgens Rahner (2020) onderstreept de onderlinge verbondenheid van vroegere en huidige daden van rechtsextremisme een diepgeworteld probleem dat verder reikt dan individuele incidenten. Bovendien weerspiegelen de prevalentie van opruiing, intimidatietactieken en de normalisering van geweld binnen specifieke extremistische kringen, gericht op onder meer vluchtelingen en mensen die niet als 'echt' Duits worden beschouwd, een breder maatschappelijk probleem. In de nasleep van dergelijke incidenten wordt

[17] Interview 8.

[18] Interview 8.

vaak de rol van politieke figuren besproken in het legitimeren van geweld en het bijdragen aan een klimaat van vijandigheid. Hierbij worden verbanden gelegd tussen extremistische ideologieën en de retoriek van specifieke politieke partijen (Rahner 2020).

De acties van Balliet zijn waarschijnlijk beïnvloed door eerdere aanslagen, zoals die in Christchurch in maart 2019. Balliet beschreef deze als de 'eerste vonk' voor de planning van de aanslag in Halle (Schattka 2024, 68). De aanslag in Halle stond echter niet op zichzelf. Er is sprake van een bredere trend van extreemrechts geweld in Duitsland die al enkele decennia teruggaat. Een voorbeeld is de militaire sportgroep Hoffmann uit de jaren zeventig van de twintigste eeuw, die in verband werd gebracht met de aanslag op het Oktoberfeest in München in 1980 en de moord op een joods uitgeversechtpaar in hetzelfde jaar. Ook de aanslagen van de Nationaalsocialistische Ondergrondse (NSU) tussen 2000 en 2011[19] zijn markeerpunten van rechts-terrorisme in Duitsland en wijzen op inschattingsfouten en het falen van veiligheidsautoriteiten om dergelijke incidenten te voorkomen. Daarnaast vonden er in het tijdsbestek van een paar maanden rond de aanslag in Halle meerdere incidenten plaats. Slechts drie maanden eerder, in juni 2019, werd de Duitse politicus Walter Lübcke in zijn huis vermoord (Sugue 2021). Net als de aanslag in Halle is de moord op Lübcke beschreven als een geval van stochastisch terrorisme (Schwarz 2021). Drie maanden na de aanslag in Halle, in februari 2020, vond een racistische terroristische aanslag in Hanau plaats, waarbij negen mensen om het leven kwamen (Rahner 2020).

3.3.3. Reflecties in de context van het onderzochte fenomeen

Zoals beschreven in deze casus, gebruikten specifieke politieke partijen en actoren retoriek die geweld dreigde te legitimeren en angst aanwakkerde. Een voorbeeld hiervan is de Duitse rechtse politieke partij AfD, die door verschillende regeringsfunctionarissen en politici wordt beschreven als mogelijk medeverantwoordelijk aan incidenten zoals de aanslag in Halle (Bangel 2019; Deutscher Bundestag 2020). Horst Seehofer, de Duitse minister van Binnenlandse Zaken, wees specifiek op haatdragende leuzen als voorlopers van daadwerkelijk geweld, zoals bleek bij de moord op Walter Lübcke in de zomer van 2019 (Bangel 2019).

Hoewel federale veiligheidsdiensten in Duitsland stochastisch terrorisme niet expliciet benoemen, wordt het concept erkend als een tactiek die inherent is aan extremistische activiteiten. De gevolgen van dergelijke acties kunnen worden aangepakt binnen het kader van politiek gemotiveerde misdaad (Deutscher Bundestag 2020). Retoriek met haatdragende of opruiende inhoud vindt vaak weerklank bij specifieke actoren binnen de AfD, die worden beschuldigd van intellectuele brandstichting, een term met vergelijkbare implicaties met stochastisch terrorisme.

Balliets radicalisering en zijn daaropvolgende acties kunnen deels worden teruggevoerd op sociaaleconomische factoren, het maatschappelijke klimaat en de rechtse ideologieën van politici zoals Björn Höcke en Andreas Kalbitz. Het discours van deze politici, spilfiguren in de Duitse Nieuw Rechts-beweging, versterkte mogelijk Balliets bestaande overtuigingen en droeg bij aan zijn radicalisering.

[19] De NSU was actief van 1998 tot 2011 en pleegde in die tijd drie bomaanslagen en vijftien overvallen. Deze aanslagen leidden tot tien doden (Schultz 2018).

Toch is het belangrijk te benadrukken dat de invloed van deze politici slechts een van vele factoren was. De impact van eerdere aanslagen, zoals die in Christchurch in maart 2019, mag niet worden onderschat. In tegenstelling tot de andere casestudies was er in Balliets geval geen specifieke *broadcaster* met politieke invloed aan te wijzen. In plaats daarvan lijken *imageboards*, die vaak expliciete oproepen tot geweld bevatten, een centrale rol te hebben gespeeld in zijn radicalisering. Deze platforms creëren een omgeving waarin gebruikers kunnen fungeren als *broadcasters* die uitingen verspreiden of die van anderen versterken. Zo kan het risico dat individuen radicaliseren toenemen. *Imageboards* zoals Meguca faciliteren de verspreiding van extremistische inhoud door gebruikers de mogelijkheid te bieden gewelddadige ideologieën en tactieken te delen en versterken. Dit betekent niet per definitie dat dergelijke gevallen buiten de voorgestelde afbakening van stochastisch terrorisme vallen. Zelfs binnen *imageboards* bestaat immers een hiërarchie van gebruikers. Sommigen kunnen optreden als *broadcaster*, die extremistische verhalen verspreidt die anderen kunnen inspireren tot het plegen van gewelddaden. Waar *broadcasters* zoals Trump en Wilders politieke invloed uitoefenen, kunnen *broadcasters* op *imageboards* sociale invloed binnen hun online gemeenschap hebben. De invloed van deze online zenders kan net zo krachtig zijn als die van politieke figuren, gezien hun vermogen om individuen te bereiken en hen in een relatief ongereguleerde digitale ruimte te laten radicaliseren. Het hangt dus van de definitie van *broadcaster(s)* af of deze casus binnen de afbakening valt. Wanneer de *broadcaster* naast een invloedrijk individu ook een publiek figuur moet zijn, dan voldoet deze casus niet aan de voorwaarden die aan stochastisch terrorisme worden toegeschreven. In dit geval waren *Imageboard*-gebruikers geen publieke figuren, maar genoten sommigen (zij het anoniem) binnen deze specifieke gemeenschap wel een bepaalde invloedrijke status. Of zij in het kader van het hier beschreven fenomeen ook als *broadcasters* kunnen worden aangemerkt, is een interessante vraag voor nader onderzoek.

4. De casestudies als illustratie van stochastisch terrorisme

Op basis van het literatuuronderzoek is in Hoofdstuk 2 een afbakening van het concept 'stochastisch terrorisme' opgesteld. In dit hoofdstuk worden de drie casestudies van Hoofdstuk 3 geanalyseerd door de lens van deze afbakening om vast te stellen in hoeverre zij als voorbeelden van stochastisch terrorisme kunnen worden beschouwd.

4.1. *Broadcaster* en taalgebruik

Allereerst wordt gekeken naar de mate waarin de *broadcasters* en hun discours passen binnen de voorgestelde afbakening. In de casus over de Capitoolbestorming wordt gesteld dat Trump en verschillende van zijn medestanders prominente *broadcasters* waren van een narratief waarin gewelddadige en strijdlustige beeldspraak vaak centraal stond. Dit narratief bevatte ook *dog whistles* die refereren aan QAnon-theorieën, zoals *The Big Lie*-idee, gebaseerd op een vermeende samenzwering van democraten en 'elites' om Trump uit het presidentschap te houden (Hawkman & Diem 2022). Het discours voorafgaand aan de Capitoolbestorming bevatte dus duidelijk demoniserende elementen, waarmee een klimaat van angst en vijandigheid werd gecreëerd.

Trump en zijn medestanders waren echter niet de enige *broadcasters* voorafgaand aan 6 januari 2021. Onder leden van de neofascistische Proud Boys, die de eerste aanvallen op de barricades rondom het Capitool coördineerden, en de rechtsextremistische anti-overheidsmilitie Oath Keepers circuleerden berichten over een opstand en mogelijke burgeroorlog (Lynch 2022; US Attorney's Office of the District of Columbia 2022). Sommige van deze groepen drongen expliciet aan op geweld. Ook Rudy Guiliani deed in zijn toespraak een oproep tot een '*trial by combat'* (Rev 2021). Door expliciet op te roepen tot geweld, vallen dit soort uitingen van de Proud Boys, de Oath Keepers en Guiliani, buiten de afbakening van stochastisch terrorisme. Trumps uitingen waren in dit opzicht minder expliciet.

In de casus van de bedreiging van Sigrid Kaag waren de *broadcasters* van het demoniserende en denigrerende discours onder andere Geert Wilders, die op een tweet van Kaag reageerde met het woord heks en FvD-Kamerlid Pepijn van Houwelingen, die in een Kamerdebat stelde dat er tribunalen zouden komen voor het overheidsbeleid tegen de verspreiding van Covid-19. Het eerstgenoemde narratief is zowel misogyn als dehumaniserend, terwijl het laatstgenoemde verwant is aan complottheorieën die vaak gepaard gaan met gewelddadige retoriek.

Bij de aanslag in Halle in 2019, waarbij de dader twee mensen doodde, kan geen specifieke *broadcaster* worden aangewezen. In deze casus lijkt het te gaan om een reeks anonieme *broadcasters* op *imageboards*. De aanval lijkt voort te komen uit antisemitische, anti-migratie en misogyne standpunten van de dader,

gecombineerd met een verlangen om anderen te inspireren soortgelijke acties te ondernemen. Hij lijkt te zijn beïnvloed door de verschillende narratieven. Zo is bekend dat hij in de auto op weg naar de aanslag naar een expliciet gewelddadig rapnummer met extreem misogyne teksten luisterde (Rahner 2020). Daarnaast was hij actief op *imageboards* als Meguca en 8chan, waar anonieme gebruikers soortgelijke expliciete misogyne narratieven verspreidden. Uit zijn livestream tijdens de aanval bleek dat hij bekend was met de *Great Replacement Theory* van Renaud Camus (2011). Deze theorie beschrijft een vermeend wereldwijd complot om witte bevolkingen te vervangen door massale niet-witte immigratie naar het Westen, interraciale huwelijken en lagere geboortecijfers en combineert dit met antisemitische denkbeelden (Fürstenberg 2022).

De bevindingen uit de casestudies maken duidelijk dat incidenten die in de literatuur worden toegeschreven aan stochastisch terrorisme vaak meerdere *broadcasters* kennen. Het gaat vaak om netwerken die verband houden met verschillende subculturen, waarin uiteenlopende normen en waarden een rol spelen. Deze vinden hun uiting in verschillende narratieven van diverse actoren. Bij de Capitoolbestorming speelden bijvoorbeeld complottheorieën rond QAnon een belangrijke rol, evenals het door de Proud Boys en Oath Keepers gevoerde discours over een mogelijke burgeroorlog. Bij de bedreiging van Sigrid Kaag kwam provocerend taalgebruik uit meerdere hoeken, zoals de opmerkingen van Pepijn van Houwelingen over tribunalen (Den Hartog & Klaassen 2023). Een opvallende observatie uit de casestudie over de aanslag in Halle is dat **daders niet enkel worden beïnvloed door individuen met sociale of politieke invloed in de offlinewereld.** Misogyne opvattingen van anonieme gebruikers op *imageboards* hebben hier mogelijk een rol gespeeld. De vraag of deze gebruikers voldoen aan de kenmerken die in het kader van stochastisch terrorisme aan de *broadcaster* worden toegeschreven, dient nader te worden onderzocht. Wanneer men enkel geïnteresseerd is in de uitingen van publieke figuren met (politieke) invloed, voldoet de Halle-casus niet aan deze kenmerken.

In dit opzicht passen alle drie de casestudies deels binnen de afbakening van stochastisch terrorisme. Voor zowel de Capitoolbestorming als de aanslag in Halle geldt echter dat sommige *broadcasters* expliciet opriepen tot geweld, waardoor hun uitingen buiten de afbakening vallen. **Dit compliceert het beeld omdat het moeilijk is vast te stellen in hoeverre het gepleegde geweld kan worden toegeschreven aan de narratieven die niet expliciet oproepen tot geweld. Dit maakt het lastig om definitief te bepalen in hoeverre de casestudies voorbeelden zijn van stochastisch terrorisme.**

4.2. De rol van de media en sociale media

Een tweede belangrijk aspect van de gangbare interpretatie van stochastisch terrorisme is dat de narratieven van de *broadcaster(s)* worden versterkt door het gebruik van sociale en/of nieuwsmedia. In alle drie de casestudies spelen sociale media een rol in het aanwakkeren van specifieke extremistische denkbeelden tegen een specifieke groep of een individu. Zo werd de agressieve beeldspraak die Trump gebruikte in zijn tweets en de toespraak bij de *Save America*-protestbijeenkomst voorafgaand aan 6 januari 2021 door sommigen op sociale media versterkt en geïnterpreteerd als een directe oproep tot geweld. Dit blijkt uit reacties op de livestreams van deelnemers aan de Capitoolbestorming, zoals de opmerking '*TRUMP GAVE YOU AN ORDER STORM THE CAPITOL NOW*' (Heilweil & Ghaffary 2021). Daarnaast werden Trumps tweets op meerdere pro-Trump pagina's op verschillende sociale media gedeeld om lezers aan te sporen op 6 januari

naar Washington D.C. te komen (Heilweil & Ghaffary 2021). Platforms als Parler, 4chan en Gab verspreidden al langer instructies over hoe het Capitool bestormd kon worden (Frenkel 2021).

Ook de uitspraken van Geert Wilders en Pepijn van Houwelingen werden gedeeld op sociale media en leidden tot intensieve interactie tussen sociale-mediagebruikers, waarbij het narratief een gewelddadiger karakter kreeg. Zo werden onder een video van het incident in Diepenheim, gepubliceerd op het YouTube-kanaal PolitiekTV (2023), reacties geplaatst waarin de typering van Kaag als heks werd gecombineerd met oproepen tot geweld, zoals 'Ze moesten die heks in brand steken' en 'Zo is het. Op de brandstapel met deze heks.' Daarnaast werd de term tribunalen gekoppeld aan demoniserende narratieven uit verschillende complottheorieën. Onderzoek van Utrecht Data School (2023) laat zien dat na de uitspraak van Van Houwelingen de naam van minister Kaag regelmatig in verband werd gebracht met 'tribunalen'.

De rol van sociale media in de aanval in Halle is gecompliceerder dan in de andere casestudies, omdat hier geen platform zoals Twitter, maar *imageboards* met meer specifieke gebruikersgroepen een belangrijke rol speelden. Deze *imageboards* zijn niet alleen anoniem, maar Meguca is sinds 2019 ook offline gehaald, waardoor het lastiger is de oorsprong van specifieke discoursen te traceren en te achterhalen of deze op vergelijkbare manier zijn versterkt. Aanvullend onderzoek is nodig om hier meer inzicht in te krijgen.

Wel staat vast dat de *Great Replacement*- of omvolkingstheorie op verschillende manieren is versterkt via extreemrechtse *imageboard*s, zoals 4chan en 8chan. Deze theorie wordt vaak verspreid via memes die het concept visueel en tekstueel vereenvoudigen en sensationaliseren, waardoor het toegankelijker en deelbaarder wordt. Deze memes bevatten vaak provocerende afbeeldingen en teksten die angst en urgentie oproepen. Bovendien wordt de theorie expliciet genoemd in manifesten van individuen die terroristische daden hebben gepleegd, zoals de schutter in Christchurch in 2019. Deze manifesten worden op *imageboards* gedeeld en besproken, wat bijdraagt aan de verdere verspreiding ervan.[20] Uit onderzoek naar de aanslag in Halle bleek dat de dader waarschijnlijk inspiratie haalde uit dergelijke manifesten, met name dat van de Christchurch-schutter (Stegemann & Musyal 2020). Aangezien de dader actief was op de *imageboards*, is het aannemelijk dat hij daar deze documenten tegenkwam.

In de besproken casestudies heeft het overnemen van (elementen van) het door *broadcasters* verspreide discours op sociale media herhaaldelijk geleid tot het versterken van specifieke narratieven. **Bovendien hebben sociale-mediakanalen in meerdere gevallen de verbinding gefaciliteerd tussen het niet-gewelddadige verhaal van de *broadcaster* en expliciet gewelddadige berichtgeving**. Dit heeft de stap naar daadwerkelijk geweld in sommige gevallen dichterbij gebracht.

4.3. De gewelddaad

Dat het discours op individueel niveau een rol kan spelen in de drijfveren van daders van extremistisch geweld, is een derde element van de afbakening van stochastisch terrorisme zoals in dit onderzoek is gehanteerd.

Bij zowel de Capitoolbestorming als de aanslag in Halle is sprake van geweld. Op 6 januari 2021 drongen meer dan tweeduizend demonstranten het Capitool binnen (Evelyn 2021). Er vielen vijf doden tijdens en in de dagen na de aanval, waaronder een politieagent. Honderden agenten raakten gewond (US Senate

[20] Interview 6.

Committee on Homeland Security and Governmental Affairs 2021). In de maanden na de aanval maakten vier betrokken agenten bovendien een einde aan hun leven (Wolfe 2021). In Halle vermoordde de dader twee mensen en raakten anderen ernstig gewond (Koehler 2019; Rahner 2020).

In de casus rond Sigrid Kaag was daarentegen geen sprake van fysiek, laat staan van dodelijk geweld. Toch lijken de narratieven die door diverse *broadcasters* werden verspreid, mogelijk te hebben bijgedragen aan de verscheidene (doods)bedreigingen aan haar adres. **Voor alle drie de casestudies geldt echter dat causale verbanden tussen het discours en de gewelddadige handelingen, zoals de afbakening suggereert, niet met zekerheid kunnen worden vastgesteld.**

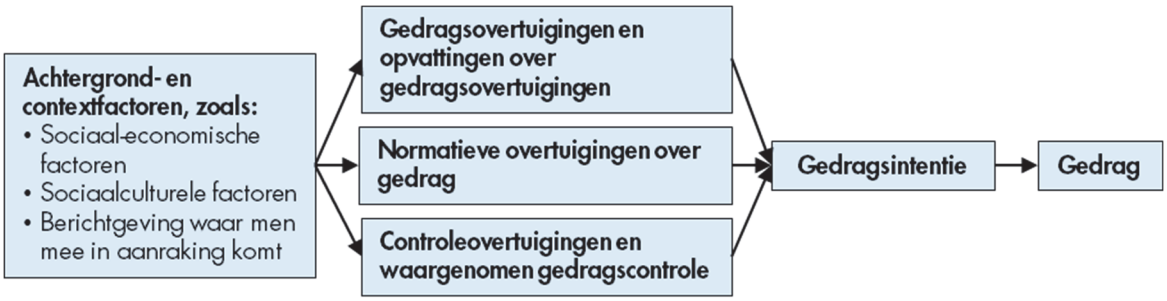
Over de invloed van de verhalen van *broadcasters* op de plegers van de geweldsdaad, of dreiging daarmee, kan worden gespeculeerd door de gebeurtenissen te bekijken door de lens van *Reasoned Action Theory*, oftewel de theorie van beredeneerde actie. Deze theorie, voor het eerst uiteengezet door Martin Fishbein en Icek Ajzen in 1967, stelt dat de overtuigingen van een individu over bepaald gedrag de belangrijkste factor zijn om te voorspellen of dat individu het betreffende gedrag zal vertonen (Fishbein & Ajzen 2010). Volgens de *reasoned action theory* worden deze overtuigingen ingedeeld in drie categorieën:

1) Gedragsovertuigingen en opvattingen over gedragsovertuigingen, ofwel iemands overtuigingen over wat het betekent specifiek gedrag te vertonen;
2) Normatieve overtuigingen en waargenomen normen, ofwel iemands percepties van de houding van anderen ten opzichte van specifiek gedrag; en
3) Controleovertuigingen en waargenomen gedragscontrole, ofwel de druk die iemand voelt om specifiek gedrag te vertonen.

Deze factoren bepalen gezamenlijk de bereidheid en intentie van een individu om specifiek gedrag te vertonen. Een eerder onderzoek gebruikte de theorie bijvoorbeeld om vast te stellen dat mensen met diabetes eerder geneigd zijn hun tanden te poetsen wanneer ze zelf geloven dat dit belangrijk is en/of wanneer ze merken dat mensen die belangrijk voor hen zijn, vinden dat ze minstens twee keer per dag hun tanden moeten poetsen (Syrjälä, Niskanen & Knuuttila 2002).

Reasoned action theory kan mogelijk inzichten bieden in het laatste deel van het proces dat het fenomeen stochastisch terrorisme beschrijft: de overgang naar het plegen van een gewelddaad. Deze theorie toont aan dat bepaalde aspecten van dit proces al eerder door experts zijn belicht en daarom kunnen worden toegepast bij de analyse van specifieke casussen. Extremisme-onderzoeker Kurt Braddock heeft de theorie van Fishbein en Ajzen (1975) en Ajzen (1985; 2011) gecombineerd met elementen van recentere ideeën (Yzer 2013) om te verklaren waarom individuen radicaliseren. Braddock past dit theoretisch kader toe in zijn boek *Weaponized Words: The Strategic Role of Persuasion in Violent Radicalization and Counter-Radicalization* (2020).

Figuur 5. Reasoned action theory

Bron: Gebaseerd op Braddock (2020, 143).

Deze theorie, met name de nadruk op de rol van normatieve overtuigingen (2) en controleovertuigingen (3) op gedragsintenties, biedt waardevolle aanknopingspunten voor dit onderzoek. De theorie kan wellicht helpen te verklaren waarom het discours van een *broadcaster*, zelfs als het niet expliciet gewelddadig is, toch kan bijdragen aan het plegen van een gewelddaad. Overtuigingen kunnen namelijk beïnvloed worden door diverse achtergrond- en contextfactoren. Sociaaleconomische factoren, zoals werkeloosheid en een gebrek aan kansen, kunnen gevoelens van frustratie, marginalisatie en vermeend onrecht versterken (Bjørgo 2011; Kruglanski et al. 2014). Ook sociaal-culturele factoren, zoals sociaal isolement en discriminatie, kunnen hieraan bijdragen omdat deze de kwetsbaarheid vergroten voor discours waarin een groepsidentiteit wordt benadrukt. Bhui et al. (2020) wijzen bovendien op het verhoogde risico bij mensen met psychische problemen, zoals depressie en angststoornissen, kampen om extremistische standpunten te omarmen en uit te dragen. Daarnaast is ook de aard van de berichtgeving waarmee iemand in aanraking komt een belangrijke factor (Fishbein & Ajzen 2010).

Wanneer *broadcasters* met aanzienlijke (online) sociale invloed in hun discours benadrukken hoe zij over bepaald gedrag denken, kan dit zowel de percepties van een individu over de houding van anderen ten opzichte van dat gedrag beïnvloeden, als de druk die iemand voelt om dat gedrag te vertonen. Hoofdstuk 3 is beschrijft de narratieven van de *broadcasters* in de drie casestudies, de context waarin deze moeten worden geplaatst, en de mate waarin de betrokken individuen in aanraking zijn gekomen met deze narratieven.

In de onderstaande alinea's wordt de *reasoned action theory* toegepast om beter te begrijpen hoe *broadcasters* het gedrag van hun publiek kunnen beïnvloeden, zelfs zonder expliciet oproepen tot specifiek gedrag. Door voort te bouwen op Kurt Braddocks toepassing van deze theorie om inzicht te bieden in het fenomeen,[21] wordt aan de hand van *reasoned action theory* onderzocht om te kijken in hoeverre de drie casestudies binnen de gehanteerde afbakening vallen. Er wordt beschreven hoe het discours van de *broadcasters* aannemelijk kan hebben bijgedragen aan de omarming van extremistische overtuigingen door individuen. In sommige gevallen heeft dit uiteindelijk geleid tot (dreigen met) geweld, **zelfs zonder dat *broadcasters* expliciet opriepen tot dit gedrag**.

Deze twee uitspraken van Trump illustreren hoe zijn woorden kunnen duiden op een impliciete positieve houding ten opzichte van het gebruik van geweld, ondanks het ontbreken van een expliciete oproep:

> '*Now it is up to Congress to confront this egregious assault on our democracy. And after this, … we're going to walk down to the Capitol…Because you'll never take back our*

[21] Interview 1.

> *country with weakness. You have to show strength and you have to be strong.*' (Trump 2021b)
>
> '*If the liberal Democrats take the Senate and the White House – and they're not taking this White House. We're going to fight like hell, I'll tell you right now.'* (Trump 2021a)

Tegelijkertijd is het denkbaar dat opmerkingen zoals '*And we fight. We fight like hell. And if you don't fight like hell, you're not going to have a country anymore'* (Trump 2021b) een zodanig sterk gevoel van urgentie overbrengen, dat ze de druk die een individu voelt aanzienlijk vergroten. Volgens *reasoned action theory* kunnen de combinatie van een positieve houding ten opzichte van geweld, zoals blijkt uit Trumps uitspraken, en de verhoogde druk, invloed hebben op de gedragsintenties van individuen die met de dergelijke boodschappen in aanraking komen. Dit kan het risico vergroten dat deze individuen tot actie overgaan. Deze kans wordt vergroot door de mate van toewijding die Trump van zijn aanhangers geniet, die groter lijkt te zijn dan die van veel andere Amerikaanse politici (Goldsmith & Moen 2024).

De invloed van de *broadcasters* komt ook naar voren in de casus rondom Sigrid Kaag. Volgens *reasoned action theory* kan het gedrag van een politicus met aanzienlijke invloed op sociale media, zoals Geert Wilders, die in augustus 2024 maar liefst 1,4 miljoen volgers op X had, bijdragen aan het normaliseren van dat gedrag. Het herhaaldelijk demoniseren en ontmenselijken van Kaag door haar als heks weg te zetten, kan de drempel verlagen voor anderen om hetzelfde te doen. De tweets van Wilders kunnen de normatieve overtuigingen van de ontvangers van dit narratief beïnvloeden, doordat zij hun perceptie aanpassen van wat iemand die zij wellicht bewonderen, in dit geval Wilders, acceptabel gedrag vindt. Ditzelfde principe geldt voor de uitspraken van Pepijn van Houwelingen.

In tegenstelling tot het discours dat voorafging aan de Capitoolbestorming, ontbreekt in zowel de uitspraken van Wilders als die van Van Houwelingen een gevoel van urgentie. Dit kan erop wijzen dat de druk die ontvangers van deze uitingen ervaren om soortgelijk gedrag te vertonen, mogelijk minder groot is dan voor degenen die in aanraking kwamen met de tweets van Trump voorafgaand aan 6 januari 2021.

Zoals uiteengezet in Hoofdstuk 3, zijn er aanwijzingen dat de aanslagpleger in Halle beïnvloed werd door het discours van AfD-politicus Björn Höcke, die herhaaldelijk opriep Duitsland te zuiveren van 'cultuurvreemden'. Er is echter weinig overeenstemming tussen Höckes exacte taalgebruik in de uitlatingen en de daden van de aanslagpleger. Daarnaast was de antisemitische ideologie van de dader veel extremer dan de retoriek van de AfD. Het blijft daarom speculatief dat Höckes narratief van invloed is geweest. Ook is onbekend of de dader een positief beeld had van de AfD of van Björn Höcke. Hierdoor valt niet te zeggen of Höckes woorden invloed hadden op de normatieve overtuigingen van de dader over gewelddadig gedrag, of de druk die hij voelde om tot geweld over te gaan. Het verband tussen de radicalisering van de aanslagpleger en zijn betrokkenheid bij verschillende *imageboards* is bovendien directer.

De casestudies tonen aan dat sociale media een belangrijke rol kunnen spelen in het creëren van omstandigheden die stochastisch terrorisme bevorderen. Sociale media vergroten de toegankelijkheid en blootstelling aan extremistische discoursen door het bereik, de uitvergroting en de interactie. Iedereen kan immers een potentiële *broadcaster* zijn. Dit vergroot de kans dat een individu daadwerkelijk overgaat tot geweld, zoals besproken aan het begin van Hoofdstuk 3. Hoofdstuk 6 beschrijft hoe toekomstig onderzoek dit fenomeen verder kan verkennen en meer inzicht kan verschaffen in de onderliggende mechanismen.

4.4. Aanvullende aspecten van het concept

Uit de bovenstaande paragrafen blijkt dat de drie casestudies onderling verschillen, maar tegelijkertijd kenmerken vertonen die binnen de afbakening van stochastisch terrorisme vallen, zoals opgesteld op basis van bestaande literatuur. Nu dit is vastgesteld, is het mogelijk aanvullende gemeenschappelijke factoren in de casestudies te identificeren, die overeenkomen met de gangbare definitie van stochastisch terrorisme. Dit kan bijdragen aan een beter begrip van het concept.

Voor alle drie de casestudies is het **onmogelijk om causale verbanden te leggen** tussen het oorspronkelijke discours van de *broadcaster* en het uiteindelijke geweld of de dreiging daarvan. Toepassing van de *reasoned action theory* suggereert dat het narratief van een *broadcaster* de normatieve overtuigingen van een individu over dreigend of expliciet gewelddadig gedrag kan beïnvloeden. Daarnaast kan de druk die iemand voelt om specifiek gedrag te vertonen en daarmee de intentie om dit gedrag te vertonen, worden versterkt door dit narratief. Toch kan in geen van de casussen met zekerheid worden vastgesteld dat dit het geval is. Zelfs in situaties waarin individuen, zoals deelnemers aan de Capitoolrellen, expliciet refereren aan Trumps uitspraken als motivatie voor hun betrokkenheid, blijft het onduidelijk of dergelijke beweringen niet vooral zijn bedoeld om hun onschuld te benadrukken (CREW 2024; Cabral & McLeod 2021).

Op basis van de bevindingen uit de casestudies kan worden gesteld dat een belangrijk kenmerk van stochastisch terrorisme is dat causale verbanden vaak niet kunnen worden vastgesteld. Dit komt mede doordat uit de casestudies blijkt dat in alle drie de gevallen meerdere *broadcasters* en narratieven een rol speelden. Het is complex, wellicht zelfs onmogelijk, om met zekerheid vast te stellen wat aan één individu kan worden toegeschreven wanneer meerdere mensen met sociale invloed vergelijkbare of overlappende ideeën verspreiden. Daarnaast laten de casestudies zien dat **deze narratieven op sociale media vaak worden verdraaid en verweven met andere discoursen**, waardoor het ingewikkeld is om te bepalen wie mogelijk als agitator of aanjager heeft opgetreden, de *broadcaster* of degene die het verhaal oppikt en het in zijn of haar eigen uitingen op sociale media gebruikt.

Een tweede kenmerk dat in alle drie de casestudies naar voren komt, is het **theatrale en/of symbolische aspect van de gewelddaden**. Tijdens de bestorming van het Capitool richtten extreemrechtse demonstranten galgen op, terwijl ze leuzen riepen als *'Hang Mike Pence'* (Edmondson 2022). Deze handelingen riepen associaties op met scènes uit de witte-supremacistische roman *The Turner Diaries* van de Amerikaanse auteur William Luther Pierce uit 1978, waarin groeperingen met een wit-supremacistische ideologie politici en andere zogenaamde 'rassenverraders' lynchten (Washington Post 2021). Tegelijkertijd waren tijdens de rellen symbolen zichtbaar die verwezen naar de Noorse cultuur en mythologie, zoals de kleding van Jacob Anthony Chansley, bekend als de 'Q Shaman' (Washington Post 2021).

Tijdens de bedreiging van Sigrid Kaag speelden theatrale en symbolische elementen eveneens een prominente rol. De gebruikte termen en objecten staan niet op zichzelf maar dragen een historische lading die hun betekenis verdiept. Een voorbeeld hiervan is het gebruik van fakkels door de 'fakkeldrager' voor het huis van Kaag en door de groep van ongeveer vijftig demonstranten die haar in Diepenheim opwachtten. Zoals beschreven in paragraaf 3.2.2, fungeert de fakkel als symbool voor uiteenlopende zaken, waaronder het aansteken van brandstapels. Ook de aantijging heks is beladen en kan niet los gezien worden van historische contexten. In de vroegmoderne tijd leidden beschuldigingen van hekserij tot de executie van vele

duizenden vrouwen. Sommigen stellen dat het hedendaagse gebruik van deze term voortkomt uit een eeuwenoud systeem van misogynie en angst voor machtige vrouwen (Hofstede 2021). Bovendien heeft de aantijging heks een bijna letterlijk demoniserend effect, aangezien het verwijst naar associaties met bovennatuurlijke en kwaadaardige krachten.

Tijdens de aanslag in Halle speelden historische symbolen geen prominente rol, maar waren er wel symbolische elementen die verband hielden met de online subculturen waarmee de dader in aanraking was gekomen. Zo verwees hij tijdens de aanslag naar verschillende memes afkomstig van de *imageboard*s die hij bezocht (Schattka 2024). Tegelijkertijd vertoonde de uitvoering van de aanslag duidelijk theatrale kenmerken. De dader streamde de aanslag live vanuit een *first-person shooter*-perspectief, een verwijzing naar actiespellen waarin de speler het spel speelt alsof hij of zij in de schoenen van het personage staat. Daarnaast verwees het online gepubliceerde manifest van de dader herhaaldelijk naar de gamer-cultuur. De doelen die hij daarin schetste, leken geïnspireerd door videogames, maar waren geplaatst in een extreemrechtse context. Volgens Koehler (2019) bevatte het manifest beloningen die deden denken aan elementen uit videospellen, zoals prestaties gekoppeld aan het aantal slachtoffers dat de dader van plan was te maken. Aan het einde van het manifest verwees de dader naar titels of zogenoemde *badges* die een speler zou kunnen verdienen. Tijdens de aanval gebruikte hij naast vuurwapens ook een spijkerbom, die vaak meer schade aanricht dan een traditionele bom en daardoor een extra dramatisch effect heeft.

De theatrale en symbolische aspecten van (dreigen met) geweld, zoals besproken in de casestudies, kunnen verschillende doelen dienen voor de daders. Zo kunnen ze worden ingezet om een boodschap over te brengen naar een breder publiek dan alleen de directe slachtoffers, bijvoorbeeld om angst te zaaien (De Graaf 2023). Een voorbeeld hiervan is de galg die bij het Capitool werd opgericht, wat kan worden gezien als dreigement aan iedereen die het niet eens was met de demonstranten. Daarnaast kan deelname aan symbolisch en theatraal geweld bijdragen aan het versterken van groepsbinding, doordat het een gedeeld gevoel van identiteit creëert. De livestream van de aanslagpleger in Halle vanuit *first-person shooter*-perspectief kan ook in deze context worden geplaatst. Het lijkt een directe verwijzing naar de taal die in videospellen en de beeldtaal die op *imageboards* zoals Meguca gangbaar zijn. Tijdens de livestream sprak de dader zijn online gemeenschap direct aan. Hij verontschuldigde zich in het Engels met de woorden '*Sorry, guys'* en noemde zichzelf een loser toen hij er niet in slaagde de synagoge in Halle binnen te dringen (Schattka 2024, 69).

De *broadcasters* in kwestie lijken hun discours bewust te ontwerpen om specifieke boodschappen, verhuld in symboliek, over te brengen en indruk te maken op hun beoogde publiek. Dit wijst erop dat er vaak een performatief element verbonden is aan het (dreigen met) geweld dat voorkomt in de besproken voorbeelden van stochastisch terrorisme binnen de voorgestelde afbakening uit Hoofdstuk 3.

5. Kritische reflectie op het concept 'stochastisch terrorisme'

In dit hoofdstuk wordt onderzocht of de term 'stochastisch terrorisme' geschikt is, wordt de meerwaarde van het concept en mogelijke handelingsperspectieven voor de Nederlandse overheid geanalyseerd en wordt afgesloten met enkele suggesties voor toekomstig onderzoek.

5.1. Is 'stochastisch terrorisme' de juiste term?

In het academisch debat over stochastisch terrorisme stellen experts, zoals Angove (2024), dat het gebruik van de term 'terrorisme' om dit concept te beschrijven niet nuttig is. Sommigen vermijden de term in recente artikelen (Angove 2024), terwijl anderen deze zelfs nooit hebben gebruikt (Utrecht Data School 2023). Het aanduiden van een persoon als terrorist – zelfs in overdrachtelijke zin – heeft een sterke morele en politieke lading en kan ingrijpende gevolgen hebben voor zowel het leven van die persoon, als de gemeenschap waaruit ze voortkomen. Een deskundige merkte tijdens een interview voor dit onderzoek op dat het karakteriseren en criminaliseren van uitingen als terrorisme in strijd is met vijftig jaar onderzoek naar terrorisme, waarin het (trachten te) plegen van een gewelddaad centraal staat.[22] Kemper (2022) concludeert in zijn artikel 'AI and stochastic terrorism – should it be done?' dat het ethisch onverantwoord is om iemand als 'terrorist' te bestempelen op basis van geautomatiseerde analyses van berichten op sociale media. Het gebruik van deze term zou een belemmering kunnen vormen voor het toepassen van sociale-media-analyse bij dergelijke vraagstukken.

Vanwege bovengenoemde overwegingen zijn er pogingen ondernomen om een andere term te vinden die het proces beschrijft dat momenteel als stochastisch terrorisme wordt aangeduid. Angove (2024) introduceert bijvoorbeeld de term ***stochastic violence*** als alternatief, omdat hij het fenomeen ziet als indirecte facilitering van politiek geweld. Hierbij wordt de term 'stochastisch' behouden om een fenomeen te beschrijven dat de kans op een specifiek – indirect – gevolg, in dit geval geweld, vergroot.

Daarnaast zijn er experts die ook de term 'stochastisch' hebben losgelaten bij het beschrijven van dit fenomeen. Zo stelde een respondent het alternatief ***malicious provocation*** (kwaadaardige provocatie) voor.[23] De keuze voor het woord 'provocatie' is ingegeven door het feit dat deze term, in tegenstelling tot 'opruiing', geen juridische betekenis heeft in de Verenigde Staten. Een andere mogelijke term is *malicious agitation* (kwaadaardige agitatie). Iets hoeft niet intentioneel te zijn om volgens conventionele definities als kwaadaardig te worden beschouwd. Deze kenmerken – het ontbreken van een juridische definitie en de

[22] Interview 1.

[23] Interview 1.

afwezigheid van de vereiste intentie om een gewelddaad teweeg te brengen – beschrijven het fenomeen dat in dit onderzoek 'stochastisch terrorisme' wordt genoemd op treffende wijze.

Een ander mogelijk alternatief is **indirecte opruiing**, maar dit concept heeft al een juridische betekenis in het Nederlandse strafrecht die op enkele punten afwijkt van de gangbare opvatting van stochastisch terrorisme in de literatuur. Voor zowel directe als indirecte opruiing moet sprake zijn van opzet of moet het bewust accepteren van het risico dat uitlatingen anderen kunnen aanzetten tot het plegen van een strafbaar feit (Art. 131. Sr). Bij stochastisch terrorisme, zoals in de literatuur gedefinieerd, is daarentegen geen opzet of bewuste risicoacceptatie vereist. Daarnaast speelt in het geval van stochastisch terrorisme de rol van (sociale) media een centrale factor, wat bij (indirecte) opruiing niet noodzakelijk is. Toch zijn er voorbeelden van indirecte opruiing, zoals de veroordeling van Gideon van Meijeren in juni 2024 (zie Kader 5-1), die overeenkomen met de eigenschappen die aan stochastisch terrorisme worden toegedicht.

Kader 5-1. Opruiing in het Nederlandse strafrecht

In Nederland is opruiing strafbaar. Hieronder worden enkele uitspraken uit strafzaken besproken waarin opruiing centraal stond. Deze voorbeelden dienen ter illustratie van het verschil tussen (directe en indirecte) opruiing en stochastisch terrorisme.

In 2017 legde de Rechtbank Amsterdam een taakstraf op van 60 uren voor het plaatsen van een opruiend bericht op Facebook. Het individu in kwestie schreef namelijk het volgende over Sylvana Simons: 'Die moet je samen met [naam 1], [naam 2] en die nicht [naam 3] aan de galg hangen' (ECLI:NL:RBAMS:2017:3353). In een soortgelijke zaak uit 2020 is een man veroordeeld tot een geldboete van 350 euro voor het plaatsen van een opruiend Facebookbericht onder een livestream van een demonstratie tegen Zwarte Piet in Amstelveen. Hierin schreef hij 'Granaat er tussen gooien' (ECLI:NL:RBAMS:2020:5258).

In deze zaken is sprake van directe opruiing, waarbij expliciet wordt opgeroepen tot het plegen van een in Nederland strafbaar feit. Dit onderscheidt deze gevallen van stochastisch terrorisme, waar geen expliciete oproep tot strafbare handelingen plaatsvindt.

Een overeenkomst tussen opruiing en stochastisch terrorisme is echter dat de uitlating in het openbaar moet zijn gedaan. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een strafzaak behandeld door het Gerechtshof Arnhem-Leeuwarden. Hierin werd een minderjarige verdachte vrijgesproken van opruiing nadat hij op Snapchat een foto van een persoon had geplaatst met het bericht 'Mensen die deze man goeie pompers kan geven kunnen 200 euro strak bij me hallen' (ECLI:NL:GHARL:2023:9338). In hoger beroep oordeelde het hof dat het bericht slechts bij een beperkt aantal personen terecht was gekomen en daarom niet in het openbaar was gedaan.

Ook indirecte opruiing is strafbaar in Nederland, zoals blijkt uit de recente veroordeling van Gideon van Meijeren, die werd bestraft met een taakstraf van 200 uur. Het FvD-lid Van Meijeren zei in een interview op YouTube in 2022, in het kader van de boerenprotesten over de stikstofkwestie, onder meer:

> *'Maar wat ook wel van belang is om ons even te realiseren, is dat het ook niet altijd gezond is in een democratie als er een taboe rust op het gebruik van geweld. (…) En een taboe op geweld, wat er op dit moment in de samenleving rust, terwijl de staat het geweldsmonopolie heeft, kan er ook voor zorgen dat de staat nooit iets te vrezen heeft. (…) En vergeet ook niet, zelfs in ons huidige wetboek van strafrecht is een uitzondering gemaakt op het verbod van het gebruik van geweld. Artikel 41 van het wetboek van strafrecht bepaalt dat het is toegestaan om geweld te gebruiken als dat noodzakelijk is om je eigen of andermans lijf, eerbaarheid of goed te beschermen tegen een wederrechtelijke aanranding. (…) En ik denk ook dat het belangrijk is om die strijdlustigheid wel te laten zien, die strijdbaarheid, want uiteindelijk kan en mag het nooit zo zijn dat de boeren zich als makke lammetjes van hun grond gaan laten verdrijven. Nooit. En, helemaal nooit inderdaad. (…) onderaan de streep hebben we ook allemaal het recht van opstand. (…) als die overheid dat geweldsmonopolie misbruikt tegen de eigen bevolking, dan hebben we niet meer te maken met een goedaardige overheid, maar met een kwaadaardige, tirannieke overheid die moet vallen, die weg moet.'* (ECLI:NL:RBDHA:2024:8969).

De rechtbank oordeelde in dit geval dat sprake was van opruiing, omdat: 'Ook beïnvloeding op indirecte wijze kan opruiend zijn, namelijk als met bepaalde uitingen wordt beoogd de geesten rijp te maken voor strafbaar handelen'. (ECLI:NL:RBDHA:2024:8969).

Deze zaak vertoont enkele raakvlakken met gangbare definities van stochastisch terrorisme, zoals het gebruik van sociale media. Daarnaast kan worden gesteld dat Van Meijerens beeldspraak over een overheid die zich tegen haar eigen bevolking keert en burgers die zich daar strijdbaar tegen moeten opstellen, gevoelens van angst en vijandigheid kan opwekken, zonder expliciete oproep tot geweld. Echter is in dit geval niet aangetoond dat Van Meijerens discours op individueel niveau heeft geleid tot extremisme of gewelddaden.

Verschillende combinaties van termen, zoals kwaadaardig(e), ongericht(e), indirect(e) of *vicarious* met begrippen als provocatie, agitatie, geweld, opruiing of aanjaging, kunnen worden gebruikt om het fenomeen te beschrijven. Bij het kiezen van een geschikte term of combinatie van termen is het essentieel om het volledige proces in beschouwing te nemen, van de rol van *broadcaster(s)* tot het gebruik van media en/of sociale media. Dit voorkomt dat de nadruk onevenredig op alleen het discours of de gewelddaad komt te liggen.

5.2. Toegevoegde waarde en handelingsperspectieven

Uit de casestudies blijkt dat binnen de afbakening van het onderzoek sociale media, subculturen en groepsdynamieken een rol kunnen spelen bij het gebruik van, of de dreiging met, extremistisch geweld. Om deze schadelijke mechanismen te bestrijden, zijn verschillende interventiemogelijkheden beschikbaar. Zo kunnen bewustwordingscampagnes worden ingezet om informatie te verspreiden over het kritisch beoordelen van online informatie (Braddock 2022). Daarnaast kan nieuwe wetgeving, zoals het Duitse *Netzwerkdurchsetzungsgesetz*, bijdragen aan het beperken van de verspreiding van extreme uitingen. Ook kunnen nieuwe technologieën op het gebied van *artificial intelligence* (AI) worden ingezet om extreme online *content* te detecteren en verwijderen (European Commission 2018). Tegelijkertijd moet worden opgemerkt dat AI ook risico's met zich meebrengt, omdat het kan worden ingezet om extreme online *content* te genereren (Baele & Brace 2024).

In de volgende paragrafen wordt beschreven welke stappen in Nederland al zijn genomen of worden overwogen op deze gebieden. Tot slot wordt besproken of het concept 'stochastisch terrorisme' aanvullende waarde heeft en of het nieuwe handelingsperspectieven kan bieden.

Aandacht voor radicalisering en extremisme in het online domein

In de **Nationale Contraterrorisme Strategie** (2022) werd geconstateerd dat het online domein een steeds belangrijkere rol speelt bij radicalisering en geweldsvoorbereiding. Dit vraagt om innovatieve (technologische) oplossingen, voor zowel signalering en detectie als het tegengaan van de verspreiding van gewelddadige extremistische en terroristische *content*. De mogelijkheden van overheidsoptreden hangen echter af van de ernst van de *content*. Wat strafbaar is in de fysieke wereld, is dat ook online. Voor *content* die niet strafbaar is, maar indirect aanleiding kan geven tot gewelddadig extremisme, wordt nog onderzocht welke handelingsperspectieven voor de overheid beschikbaar zijn (NCTV 2022).

In mei 2024 publiceerde de overheid voor het eerst een **Nationale Extremismestrategie**, waarin de ondermijnende dreiging van extremisme voor de democratische rechtsorde wordt beschreven en een overzicht van de beleidsinzet wordt gegeven (Rijksoverheid 2024). Hierin wordt benadrukt dat sommige

extremistische uitingen niet strafbaar zijn, maar wel onwenselijk. In het uiterste geval kunnen dergelijke uitingen iemand inspireren tot het plegen van strafbare feiten. Opvattingen die de democratische rechtsorde ondermijnen, kunnen in *realtime* via online platforms worden verspreid. Individuen die vatbaar zijn voor extremistische uitingen komen sneller dan ooit tevoren in aanraking met deze boodschappen.

Op basis van deze documenten[24], evenals de Rijksbrede strategie effectieve aanpak van desinformatie (2022), heeft kabinet-Rutte IV een *Versterkte Aanpak Online inzake extremistische en terroristische content* uitgewerkt. In een Kamerbrief (12 december 2023[25]) lichtte het kabinet de ambities binnen deze aanpak toe (Kamerstuk 29 754, nr. 708, 2023):

1. **Een brede, structurele dialoog met techondernemingen over diens rol en verantwoordelijkheid.** Bedrijven in de internetsector, waaronder grote sociale-mediaplatforms en gamingplatforms, zijn primair verantwoordelijk voor het modereren van *content*, zoals *borderline* of *legal yet harmful content*, op basis van hun gebruikersvoorwaarden. Het kabinet verwacht dat platforms zich, zonder het fundamentele recht op de vrijheid van meningsuiting disproportioneel te schaden, inspannen om het online domein veiliger te maken, terroristisch materiaal te bestrijden, medewerking te verlenen aan opsporingsverzoeken en de amplificatie van extremistisch en terroristisch materiaal tegen te gaan. Een belangrijk aandachtspunt hierbij is de rol van aanbevelingsalgoritmen in het faciliteren van de verspreiding van extreme online *content*.
2. **Toepassen en uitbreiden van het wettelijk instrumentarium.** In de afgelopen jaren zijn op EU-niveau verschillende wetten aangenomen, waaronder de Verordening Terroristische Online Inhoud (TCO) en de *Digital Services Act* (DSA). Deze regelgeving heeft de verplichtingen voor online platforms aangescherpt op het gebied van het bestrijden en verwijderen van extremistische *content*. Het kabinet onderzoekt daarnaast of aanvullende juridische mogelijkheden het online domein veiliger kunnen maken.
3. **Integreren van het online domein in de lokale aanpak van radicalisering en extremisme.** Gemeenten spelen, vanwege hun binding met inwoners, samen met jongerenwerkers, scholen en andere ketenpartners een cruciale rol bij het signaleren van en ingrijpen bij radicalisering of kwetsbaarheid hiervoor. In toenemende mate proberen zij ook online actief te zijn, maar daarbij stuiten zij op onzekerheden over wat juridisch en praktisch mogelijk is. Het kabinet wil gemeenten hierin ondersteunen door onder andere onderzoek te doen naar effectieve preventie- en repressie-interventies en *best practices* te identificeren, te delen en verder te ontwikkelen.
4. **Versterken van de internationale aanpak van online extremisme en terrorisme.** Een effectieve aanpak is alleen mogelijk door internationaal samen te werken. Het kabinet richt zich daarom op het versterken van de gezamenlijke EU-aanpak. Dit omvat toezicht op de naleving van bestaande regelgeving, onder andere door belangrijke thema's te agenderen en technologische en wetenschappelijke initiatieven te bevorderen. Gezamenlijk kan beter tegenwicht worden geboden

[24] De in mei 2024 gepubliceerde Nationale Extremismestrategie 2024-2029 was ten tijde van de uitwerking van de 'Versterkte Aanpak Online inzake extremistische en terroristische content' nog niet beschikbaar.

[25] Het overzicht in deze Kamerbrief was bedoeld als basis voor een verdere uitwerking in actielijnen van de Versterkte Aanpak Online. Deze uitwerking is echter op het moment van schrijven nog niet gepubliceerd.

aan invloedrijke internetbedrijven en andere geopolitieke spelers. Daarnaast blijft de dialoog met de internetsector over normering cruciaal om deze partijen verantwoordelijk te houden voor hun rol in het bestrijden van online extremistische *content*.

Het concept 'stochastisch terrorisme' binnen de Nederlandse beleidscontext

Het concept 'stochastisch terrorisme', zoals momenteel in de (populair-)wetenschappelijke literatuur wordt gebruikt, **biedt geen duidelijke juridische handelingsperspectieven**. Allereerst laten de bevindingen uit de casestudies zien dat causale verbanden tussen een specifiek discours van een of meerdere *broadcasters* en (de dreiging met) een gewelddaad vaak niet kunnen worden aangetoond. Bovendien wijzen meerdere experts erop dat het onwenselijk zou zijn om het strafrecht uit te breiden om *broadcasters* strafbaar te stellen die provoceren via mogelijk impliciete haatdragende boodschappen.[26] Een belangrijk bezwaar is de noodzaak van een scherpe juridische term om onderscheid te maken tussen wat wel en niet strafbaar is. Dit onderscheid is al complex bij extremisme en terrorisme, maar wordt nog complexer bij stochastisch terrorisme omdat het discours van *broadcasters* vaak balanceert op de grens tussen haatzaaien en vrijheid van meningsuiting.[27] De Nationale Extremismestrategie wijst eveneens op deze uitdagingen bij de aanpak van niet-gewelddadige extremistische uitingen. Deze zijn niet identiek, maar wel verwant aan stochastisch terrorisme:

> 'Onvermijdelijk rijzen hierbij tal van dilemma's. De rechtsstaat is er in de eerste plaats om de burgers tegen de overheid te beschermen. Er is immers ook vrijheid van meningsuiting, vergadering en godsdienst. Bewustzijn over en competent omgaan met (botsende) grondrechten en dergelijke dilemma's moet dan ook onderdeel zijn van elke inzet.' (Rijksoverheid 2024, 7)

In de Kamerbrief over de Versterkte Aanpak Online gaf het Kabinet Rutte IV aan dat de aanpak deel uitmaakt 'van het bredere debat over de vormgeving van een vrije en open online wereld die recht doet aan democratische en rechtsstatelijke principes en waarin burgers beter beschermd worden tegen de schaduwzijde van het internet' (Kamerstuk 29 754, nr. 708, 2023, p. 4). De haalbaarheid van een juridische definitie van stochastisch terrorisme lijkt klein en het risico op onevenredige inperking van grondrechten groot is. Hierdoor bestaat het gevaar dat de voorgestelde oplossing een groter probleem veroorzaakt dan het probeert op te lossen. Daarnaast wordt genoemd dat het juridische systeem in Nederland al kampt capaciteitsproblemen, waardoor het lastig zou zijn om alle mogelijke gevallen van stochastisch terrorisme te onderzoeken.[28]

Hoewel de term 'stochastisch terrorisme', of een van de hierboven genoemde alternatieve termen, momenteel geen juridische handelingsperspectieven biedt, heeft het concept volgens sommige experts wel een aanvullende **analytische waarde** op het beleidsterrein van extremisme en radicalisering.[29] Twee experts benadrukken dat het concept nuttig kan zijn om bewustzijn te vergroten over vormen van radicalisering die niet direct te herleiden zijn tot specifieke organisaties of terroristische groepen die doelbewust aansturen op

[26] Interview 1, 2, 3 en 7.

[27] Interview 2 en 3.

[28] Interview 3.

[29] Interview 2, 4 en 7.

geweld. Daarnaast biedt het inzicht in de dynamiek tussen *broadcasters*, (sociale) media en de kans op geweld als direct of indirect gevolg van online interacties.[30]

Deze inzichten kunnen een waardevolle aanvulling zijn op bestaande preventie-initiatieven, voornamelijk op lokaal niveau. Het versterken van de digitale weerbaarheid van burgers, bijvoorbeeld door training in het herkennen van desinformatie, kritisch denken en de werking van sociale media (Rijksoverheid 2024).

Het benoemen van het fenomeen kan bovendien bijdragen aan het creëren van een gevoel van morele verantwoordelijkheid bij *broadcasters*.[31] Ook wanneer geen strafbare feiten worden gepleegd, kan het concept helpen om te duiden hoe demoniserende boodschappen en versterking daarvan op sociale media de kans kunnen vergroten dat iemand uiteindelijk tot geweld overgaat. Daartegenover staat het risico dat actoren met institutionele of andere vormen van macht het concept misbruiken om politieke tegenstanders ongegrond het zwijgen op te leggen of in diskrediet te brengen.[32]

[30] Interview 2 en 7.

[31] Interview 7.

[32] Interview 7.

6. Conclusie

Vanwege de groeiende zorgen over online radicalisering, extremisme en terrorisme onderzoeken overheden, waaronder die van Nederland, hoe de aanpak in het online domein kan worden versterkt. Het concept 'stochastisch terrorisme' is in recente jaren steeds vaker besproken in de media en populairwetenschappelijke literatuur. Het beschrijft een fenomeen dat door beleidsmakers, onderzoekers en journalisten wordt erkend als een complex en ontwrichtend maatschappelijk probleem, dat door bestaande theorieën en begrippen in het veld van gewelddadig extremisme nog niet volledig wordt gevat.

Verhulde, maar vijandige en moraliserende uitingen van invloedrijke figuren tegenover specifieke individuen, groepen of instituties door hun achterban worden geïnterpreteerd als impliciete oproep tot handelen. Dit kan een discours op gang brengen dat via interacties op sociale media en nieuwsmedia bijdraagt aan een klimaat van vijandigheid. Een dergelijk discours kan door versterking en interactie escaleren naar expliciet haatzaaien of oproepen tot geweld, waarbij het snel grote groepen mensen bereikt en mobiliseert. Deze samenloop van omstandigheden kan omstandigheden creëren waarin individuen besluiten over te gaan tot geweld. Om de onderliggende processen, zoals provocatie en collectieve dynamiek, effectief te bestrijden, is het essentieel om te begrijpen hoe deze werken en met elkaar verbonden zijn. Hoewel het concept 'stochastisch terrorisme' dit beoogt, is het zodanig complex dat het geen nieuwe juridische handelingsperspectieven biedt. Het aantonen van causale verbanden tussen discours en gewelddaden is vrijwel onmogelijk, mede vanwege de omvangrijke en complexe middelen die daarvoor nodig zouden zijn. Bovendien blijft de vraag of de overheid kan ingrijpen zonder het recht op vrijheid van meningsuiting te schaden.

Beide elementen van het begrip, 'stochastisch' en 'terrorisme', brengen daarnaast associaties met zich mee het gebruik ervan bemoeilijken. Het gebruik van de term 'terrorisme' kan ertoe leiden dat uitingen die niet strafbaar zijn, evenals de personen die daarmee in verband worden gebracht, onterecht worden bestempeld. Door de normatieve aard van het concept bestaat het risico dat de term polarisatie versterkt, doordat verschillende partijen elkaar beschuldigen van stochastisch terrorisme om politieke tegenstanders in diskrediet te brengen.

Tot slot kan de nadruk op specifieke *broadcasters* ertoe leiden dat een incident te veel geïsoleerd wordt bekeken, waardoor de bredere context en achtergrond van de situatie over het hoofd worden gezien. De provocatie door *broadcasters* is slechts een van de vele (mogelijke) drijfveren of factoren die bijdragen aan de beslissing van een individu om geweld te gebruiken.

Gezien deze beperkingen wordt geadviseerd om de term 'stochastisch terrorisme' niet langer te hanteren. Het fenomeen kan worden onderzocht zonder deze term te hanteren, of door alternatieven te gebruiken. Mogelijke combinaties van termen zijn bijvoorbeeld kwaadaardig(e), ongericht(e), indirect(e) of *vicarious*

in combinatie met begrippen zoals provocatie, agitatie, geweld, opruiing of aanjaging. Dit onderzoek heeft echter geen vervangende term opgeleverd die het fenomeen in zijn geheel accuraat beschrijft.

Desalniettemin heeft het onderzoeken van het fenomeen waardevolle inzichten opgeleverd. De onderliggende processen, zoals de provocerende werking van uitingen door invloedrijke personen, de wisselwerking tussen politici en een extremistisch discours, en de dynamiek en reuring online, waaronder het 'zwermen', die de kans op geweld vergroot, worden herkend door experts uit verschillende disciplines. Deze processen worden door beleidsmakers als zorgelijk beschouwd en verdienen aandacht.

De analytische waarde van het fenomeen kan bijvoorbeeld bijdragen aan het versterken van de weerbaarheid van burgers en het vergroten van de morele verantwoordelijkheid bij *broadcasters* voor de mogelijke gevolgen van hun woorden op hun publiek. Er zijn voldoende termen beschikbaar om verschillende deelaspecten van het fenomeen te beschrijven, zoals *extreme speech*, opruiing, *narrative framing*, *dog-whistling*, *borderline content*, *net wars* en *swarm behaviour*.

Aanknopingspunten voor toekomstig onderzoek

Op basis van dit onderzoek concluderen wij dat 'stochastisch terrorisme' niet de juiste term voor dit fenomeen is. Hoewel alternatieve termen beschikbaar zijn, bieden deze geen oplossing voor alle semantische problemen die aan het concept verbonden zijn. Dit neemt echter niet weg dat het waardevol blijft om (aspecten van) het fenomeen, waar 'stochastisch terrorisme' een naam aan probeert te geven, nader te onderzoeken. De onderzoekers identificeren diverse aanknopingspunten voor toekomstig onderzoek, zoals:

- **Aanvullend verdiepend onderzoek naar het fenomeen.** Ondanks het feit dat stochastisch terrorisme conceptueel nog onderontwikkeld is, nog geen consensus bestaat over de definitie en het geen handelingsperspectief oplevert voor de Nederlandse overheid, blijft onderzoek naar het fenomeen waardevol. Aanvullende casestudies kunnen inzicht bieden in herhaalde of nieuwe processen. Ook verdiepend onderzoek naar de onderliggende provocerende en mobiliserende processen kunnen waardevol zijn.
- **Casestudies gericht op andere vormen van extremisme.** In dit onderzoek zijn niet alle vormen van extremisme behandeld, zoals religieus extremisme (indien geen expliciete oproep tot geweld, zoals bij jihadisme), links-extremisme en milieu-extremisme. Casestudies gericht op deze vormen van stochastisch terrorisme kunnen bijdragen aan een bredere kennisbasis over dit fenomeen.
- **Casestudies van incidenten zonder extremistisch handelen.** Huidige casestudies richten zich op situaties waarin extremistisch gedrag uiteindelijk plaatsvond. In twee van de besproken casestudies was sprake van dodelijk geweld, bij de derde om (doods)bedreigingen. Ook in de literatuur worden uitsluitend incidenten besproken waar zich daadwerkelijk geweld heeft voorgedaan. Toekomstig onderzoek zou zich kunnen richten op situaties waarin discours de kans op extremistisch geweld mogelijk vergrootte, maar waar geen geweld plaatsvond. Stochastisch terrorisme kan ook dergelijke incidenten omvatten, ondanks de dilemma's besproken in paragraaf 2.4.
- **Verdiepend psychologisch onderzoek naar drijfveren, triggerfactoren en beïnvloeding van gedrag.** Toekomstig onderzoek kan inzicht geven in de maatschappelijke en sociaaleconomische factoren die bijdragen aan de aantrekkingskracht van opruiend taalgebruik. Hierbij kan

bijvoorbeeld worden gekeken naar de rol van triggers op microniveau, zoals persoonlijke trauma's, mesoniveau, zoals groepsdynamieken en lokale conflicten, en macroniveaus, zoals het politieke klimaat en wereldgebeurtenissen.

- **Een co-occurence-analyse van theatrale en/of symbolische aspecten in juridische uitspraken.** Incidenten van stochastisch terrorisme blijken een duidelijk performatief element te hebben. De mogelijkheid dat een discours een rol heeft gespeeld in het overgaan tot geweld door een dader kan nader worden onderzocht door te analyseren in hoeverre dergelijke elementen voorkomen in andere, niet-gerelateerde misdrijven. Een voorbeeld hiervan is het gebruik van een fakkel: is dit een veelvoorkomend object in veroordeelde bedreigingen?
- **Systematisch juridisch onderzoek naar indirecte opruiing.** Zoals besproken in Kader 5-1 in paragraaf 5.1, is er enige overlap tussen stochastisch terrorisme en indirecte opruiing zoals omschreven in het Nederlandse Wetboek van Strafrecht. Onderzoek naar jurisprudentie op basis van Artikel 131 Sr zou kunnen verduidelijken hoe breed deze wet wordt geïnterpreteerd en in hoeverre dit juridische instrument effectief kan worden ingezet om stochastisch terrorisme te verminderen.
- **Ontwikkelen van een duidingskader voor extremistische *content* (reeds gepland WODC-onderzoek).** In de Nationale Extremismestrategie wordt gesteld dat de grens wanneer een uiting als extremistisch moet worden beschouwd, vaag en contextafhankelijk is (Rijksoverheid 2024). Hoewel extremistische online *content* lastig te definiëren is, acht het kabinet het noodzakelijk om een norm te stellen. Daarom kondigde het kabinet eind 2023 een haalbaarheidsonderzoek aan voor het opstellen van een duidingskader. Dit kadermoet online platforms ondersteunen bij het bepalen welke *content* als extremistisch kan worden aangemerkt en mogelijk bijdraagt aan verdere radicalisering (Kamerstuk 29 754, nr. 708, 2023; Rijksoverheid 2024). Het onderzoek zal naar verwachting in het najaar van 2024 of het voorjaar van 2025 door het WODC worden uitgevoerd. Normen voor extremistische *content* kunnen bijdragen aan het verduidelijken van wanneer een uiting onwenselijk is. Een dergelijk kader kan helpen om zogenaamde plausibele ontkenning tegen te gaan, een kenmerk dat het concept 'stochastisch terrorisme' zo moeilijk grijpbaar maakt.
- **Verdiepend onderzoek naar een juridische invulling van een zorgplicht voor online platforms.** Tijdens de onderhandelingen voor de Europese Digital Services Act (DSA, of wet inzake digitale diensten), heeft de Nederlandse regering in de Europese Raad gepleit voor het opnemen van een zorgplicht voor online platforms (Kamerstuk 29 754, nr. 708, 2023). Dit voorstel kreeg echter onvoldoende steun en werd niet opgenomen in de uiteindelijke tekst. Desondanks was de Nederlandse overheid onder kabinet-Rutte IV voornemens om, in samenwerking met wetenschappers en (juridische) experts, te onderzoeken hoe een zorgplicht juridisch vormgegeven zou kunnen worden (Kamerstuk 29 754, nr. 708, 2023). Hierbij zou de nadruk niet alleen moeten liggen op extremistische en terroristische *content*, maar ook op *borderline content*.
- **Ongewenste inmenging van buitenlandse statelijke actoren door stochastisch terrorisme aan te jagen.** In dit onderzoek is geen aandacht besteed aan een mogelijk verband tussen stochastisch terrorisme en de dreiging van ongewenste buitenlandse inmenging. Het fenomeen dat stochastisch

terrorisme beschrijft, zou kunnen worden ingezet door statelijke actoren als onderdeel van operaties gericht op het destabiliseren van vijandige landen. Via desinformatie kunnen deze actoren maatschappelijke kwesties die al gevoelig liggen exploiteren, aanwakkeren en uitvergroten. Door het discours te sturen, polarisatie te bevorderen en escalatie te bevorderen, kan het publieke debat worden verstoord en maatschappelijke cohesie onder druk komen te staan. Toekomstig onderzoek kan deze mogelijke verbanden verder onderzoeken, evenals de mogelijkheden voor internationale afspraken om grenzen te stellen aan online inmenging.

- **Empirisch onderzoek aan de hand van sociale-mediadata.** Idealiter zouden zou de kwalitatieve analyse van de casestudie over de Capitoolbestorming (paragraaf 3.1) zijn gekoppeld aan een kwantitatieve analyse van sociale-mediadata. Hoewel het per definitie onzeker blijft welke rol media en sociale media exact spelen in de drijfveren van individuen om over te gaan tot gewelddadig extremisme, had deze analyse mogelijk een duidelijker verband kunnen aantonen tussen de gewelddadige daden en het voorafgaande mediadiscours. Zoals toegelicht in paragraaf 1.3.4, was een dergelijk analyse binnen de context van dit onderzoek niet mogelijk. Indien in de toekomst methoden worden ontwikkeld om generatieve AI veilig en effectief te gebruiken binnen onderzoek dat door de Nederlandse overheid wordt gefinancierd, zou een dergelijke analyse alsnog worden uitgevoerd. Dit moet echter voldoen aan de gestelde kaders, zoals vermeld in Kamerstuk 26 643, nr. 1098, 2023. Daarbij moet worden aangetoond dat 1) er een passend beschermingsniveau is voor het verwerken van persoonsgegevens, waarbij risico's minimaal, beheersbaar en gerechtvaardigd zijn voor de doeleinden van het onderzoek, en 2) het gebruikte Large Language Model (LLM) voldoet aan alle geldende privacy- en auteursrechtwetgeving en compatibel is met de richtlijnen van de overheid. Hoewel het hier om een experimentele benadering zou gaan, bieden eerdere, vergelijkbare studies nuttige inzichten. Zo hebben onderzoeken van Matthew Williams en collega's (Williams & Burnap 2016; Williams et al. 2020) laten zien hoe offline en online gebeurtenissen over tijd kunnen worden gemodelleerd en met elkaar in verband kunnen worden gebracht.
- **Haalbaarheid van ontwikkeling van context-onafhankelijke markers voor een media-analyse van stochastisch terrorisme.** Een sociale-media-analyse lijkt alleen mogelijk in retrospectief, waarbij kan worden onderzocht welke uitingen mogelijk een ontvlambare werking hebben gehad. In tegenstelling tot terrorisme, dat vaak wordt gekenmerkt door *markers*, zoals 'vecht voor je volk', ontbreekt dit bij stochastisch terrorisme.[33] Stochastisch terrorisme is zeer context-specifiek. Hoewel er soms raakvlakken zijn met bijvoorbeeld extreemrechtse of extreemlinkse ideologieën, lijkt het onwaarschijnlijk dat een LLM deze contextafhankelijke markers consistent in de tijd kan voorspellen. Toekomstig onderzoek kan verkennen of er desondanks *markers* te identificeren zijn die kunnen bijdragen aan het signaleren van stochastisch terrorisme.

Deze aanbevelingen onderstrepen de noodzaak van een multidisciplinaire en contextafhankelijke aanpak om het fenomeen beter te begrijpen en bestrijden.

[33] Interview 4.

Bronnen

ADL. 2022. 'The Reality of How Harassment Spreads on Twitter.' Geraadpleegd op 3 september 2024: https://www.adl.org/resources/article/reality-how-harassment-spreads-twitter

Agiesta, J. & A. Edwards-Levy. 2023. 'CNN Poll: Percentage of Republicans who think Biden's 2020 win was illegitimate ticks back up near 70%.' CNN, 3 augustus 2023. Geraadpleegd op 24 april 2024: https://edition.cnn.com/2023/08/03/politics/cnn-poll-republicans-think-2020-election-illegitimate/index.html

Ajzen, Icek. 1985. 'From Intentions to Actions: A Theory of Planned Behavior.' *Action Control: From Cognition to Behavior, ed. Julius Kuhl and Jürgen Beckman*, 11–39.

Ajzen. Icek. 2011. 'The Theory of Planned Behaviour: Reactions and Reflections.' *Psychology & Health* 26(9): 1113–1127.

Amadeu Antonio Stifung. 2024. ‚Alter Rassismus in neuem Gewand: Die „neue" Rechte.' Geraadpleegd op 7 juni 2024: https://www.amadeu-antonio-stiftung.de/rechtsextremismus-rechtspopulismus/alter-rassismus-in-neuem-gewand-die-neue-rechte/

Amman, M. & J. R. Meloy. 2021. 'Stochastic Terrorism: A Linguistic and Psychological Analysis.' *Perspectives on Terrorism 15* (5): 2–13.

———. 2022. 'Incitement to Violence and Stochastic Terrorism: Legal, Academic, and Practical Parameters for Researchers and Investigators.' *Terrorism and Political Violence, 36*(2), 234–245.

Andrei, M. 2021. 'What stochastic terrorism is and why the US may see more of it,' ZME Science, 6 april. Geraadpleegd op 3 september 2024: https://www.zmescience.com/feature-post/history-and-humanities/sociology/stochastic-terrorism-matters/

Angove, J. 2024. 'Stochastic Terrorism: Critical Reflections on an Emerging Concept.' *Critical Studies on Terrorism*, 17(1): 21-43. doi: 10.1080/17539153.2024.2305742

Armaly, M.T., D.T. Buckley & A.M. Enders. 2022. 'Christian Nationalism and Political Violence: Victimhood, Racial Identity, Conspiracy, and Support for the Capitol Attacks.' *Polit Behav* 44: 937–960. Geraadpleegd op 6 december: https://doi.org/10.1007/s11109-021-09758-y

Arquilla, J. & D. Ronfeldt. 2001. *Networks and Netwars: The Future of Terror, Crime, and Militancy.* Santa Monica, Calif.: RAND Corporation. MR-1382-OSD. Geraadpleegd op 6 december: https://www.rand.org/pubs/monograph_reports/MR1382.html

Aven, T. 2013. 'On the Meaning of a Black Swan in a Risk Context.' *Safety Science* 57: 44-51.

Baele, S. J., L. Brace & T. G. Coan. 2023. 'The "Tarrant Effect": What Impact did Far-right Attacks Have on the 8chan Forum?' *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression* 15(1): 1-23. Geraadpleegd op 7 juni 2024: https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/19434472.2020.1862274?needAccess=true

Baele, S. & L. Brace. 2024. 'AI Extremism: Technologies, Tactics, Actors.' *VOX Pol*. Geraadpleegd op 9 oktober 2024: https://voxpol.eu/new-vox-pol-report-ai-extremism-technologies-tactics-actors/

Bajak, F. 2019. 'Online Providers Knock 8chan Offline after Mass Shooting.' *AP News.* Geraadpleegd op 7 juni 2024: https://apnews.com/article/us-news-ap-top-news-social-platforms-international-news-shootings-f82d6b27caf64167852ace2dad6c0c63

Bammens, M. 2022. 'De (on)voorspelbaarheid van terrorisme: Stochastisch terrorisme'. Geraadpleegd op 6 juni 2024: https://ter-info.nl/de-onvoorspelbaarheid-van-terrorisme-stochastisch-terrorisme/

Bangel, C. 2019. ‚Er ist nicht allein. *Die Zeit.*' Geraadpleegd op 7 juni 2024: https://www.zeit.de/politik/deutschland/2019-10/anschlag-halle-synagoge-antisemitsmus-rechtspopulismus/komplettansicht

Barlow, F. 1986. *Thomas Beckett.* Berkeley, CA: University of California Press.

BBC. 2023. 'Capitol riots timeline: What happened on 6 January 2021?' BBC, 2 augustus. Geraadpleegd op 30 april 2024: https://www.bbc.com/news/world-us-canada-56004916

Benkler, Y., C. Tilton, B. Etling, H. Roberts, J. Clark, R. Faris, ... & C. Schmitt. 2020. *Mail-in voter fraud: Anatomy of a disinformation campaign*. Berkman Center Research Publication.

Benner, K., A. Feuer & A. Goldman. 2021. 'F.B.I. Finds Contact Between Proud Boys Member and Trump Associate Before Riot'. *New York Times*, 5 maart 2021. Geraadpleegd op 30 april 2024: https://www.nytimes.com/2021/03/05/us/politics/trump-proud-boys-capitol-riot.html

Bhat, P. & O. Klein. 2020. 'Covert hate speech: White nationalists and dog whistle communication on Twitter.' *Twitter, the public sphere, and the chaos of online deliberation*, 151-172.

Bhui, K., M. Otis, M.J. Silva, K. Halvorsrud, M. Freestone & E. Jones. 2020. 'Extremism and common mental illness: cross-sectional community survey of White British and Pakistani men and women living in England.' *British journal of psychiatry: the journal of mental science* 217(4): 547–554.

Biondi, K. & J. Curtis. 2018. *From Structural to Stochastic Violence.* Association for Political and Legal Anthropology.

Bjørgo, T. 2011. 'Dreams and disillusionment: Engagement in and disengagement from militant extremist groups.' *Crime, Law and Social Change* 55(4): 277-285.

Boer, A. 2023. 'Werkstraf voor schietschijfactie met Rutte, Kaag en De Jonge als doelwit: "Dit is kwaadaardig".' AD, 16 januari 2023. Geraadpleegd op 3 mei 2024: https://www.ad.nl/binnenland/werkstraf-voor-schietschijfactie-met-rutte-kaag-en-de-jonge-als-doelwit-dit-is-kwaadaardig~ae734f12/

Bohannon, M. 2024. 'Jack Smith Drops All Criminal Charges Against Donald Trump—Judge Dismisses Jan. 6 Case.' Forbes, 25 november 2024. Geraadpleegd op 26 november 2024: https://www.forbes.com/sites/mollybohannon/2024/11/25/jack-smith-drops-all-criminal-charges-against-donald-trump-judge-dismisses-jan-6-case/

Bonanate, L. 1979. 'Some unanticipated consequences of terrorism.' *Journal of Peace Research* 16(3): 197-211. P.179.

Bond, S. & B. Allyn. 2021. 'How the "Stop the Steal" movement outwitted Facebook ahead of the Jan. 6 insurrection.' NPR. 22 October 2021. Geraadpleegd op 6 december: https://www.npr.org/2021/10/22/1048543513/facebook-groups-jan-6-insurrection

Bötticher, A. 2017. 'Towards academic consensus definitions of radicalism and extremism.' *Perspectives on Terrorism, 11*(4): 73-77.

Boutyline, A. & R. Willer. 2017. 'The Social Structure of Political Echo Chambers: Variation in Ideological Homophily in Online Networks.' *Political Psychology* 38(3): 551–569.

Braddock K. 2020. *Weaponized Words: The Strategic Role of Persuasion in Violent Radicalization and Counter-Radicalization*. Cambridge University Press.

Braddock, K. 2022. 'Vaccinating Against Hate: Using Attitudinal Inoculation to Confer Resistance to Persuasion by Extremist Propaganda.' *Terrorism and Political Violence* 34(2): 240-262. Geraadpleegd op 6 december: https://doi.org/10.1080/09546553.2019.1693370

Brose, R. 2015. 'Cyberwar, netwar, and the Future of cyberdefense.' In *2015 7th International Conference on Cyber Conflict: Architectures in Cyberspace*, 25-38. IEEE.

Bundesamt für Verfassungsschutz. 2020. *Lagebild Antisemitismus.*

Cabral, S. & R. McLeod. 2021. 'Capitol riots: Five takeaways from the arrests.' BBC. Geraadpleegd op 24 april 2024: https://www.bbc.com/news/world-us-canada-55987603

Camus, R. 2011. *Le Grand Remplacement.* Neuilly-sur-Seine.

Challacombe, D. J. & C.L. Patrick. 2022. 'The January 6th insurrection at the US capitol: What the TRAP-18 can tell us about the participants.' *Journal of Threat Assessment and Management*.

Chatterjee, S., & M.D. Abkowitz. 2011. 'A methodology for modeling regional terrorism risk.' *Risk Analysis: An International Journal* 31(7): 1133-1140.

Chen, E., A. Deb & E. Ferrara. 2021. '#Election2020: the first public Twitter dataset on the 2020 US Presidential election.' *Journal of Computational Social Science*: 1-18. Geraadpleegd op 14 juni 2024: https://doi.org/10.1007/s42001-021-00117-9

Cheney, K. 2022. 'Oath Keepers leader sought to contact Trump on Jan. 6, court papers indicate.' Politico, 4 mei. Geraadpleegd op 30 april 2024: https://www.politico.com/news/2022/05/04/oath-keepers-leader-sought-to-contact-trump-on-jan-6-court-papers-indicate-00030219

Chicago Project on Security and Threats. 2022. 'American Face of Insurrection: Analysis of Individuals Charged for Storming the US Capitol on January 6, 2021.' Geraadpleegd op 24 april 2024: https://cpost.uchicago.edu/publications/american_face_of_insurrection/

Chkhaidze, A., P. Buyruk, & L. Boroditsky. 2021. 'Linguistic metaphors shape attitudes towards immigration.' In *Proceedings of the Annual Meeting of the Cognitive Science Society* 43(43).

Cillizza, C. 2018. 'Donald Trump warns people to beware of non-existent voter fraud.' CNN, 22 oktober. Geraadpleegd op 24 april 2024: https://edition.cnn.com/2018/10/22/politics/donald-trump-voter-fraud/index.html

Civicqs. 2020. 'Report: Americans Pessimistic on Time Frame for Coronavirus Recovery.' Geraadpleegd op 24 april 2024: https://civiqs.com/reports/2020/9/2/report-americans-pessimistic-on-time-frame-for-coronavirus-recovery

Clover, J. 2019. *Four Notes on Stochastic Terrorism.* Populа.

Cohen, M. 2020. 'Michael Flynn Posts Video Featuring QAnon Slogans.' CNN. Geraadpleegd op 3 mei 2024: https://www.cnn.com/2020/07/07/politics/michael-flynn-qanon-video/index.html

Conway, M., A.L. Watkin & S. Looney. 2021. *Violent extremism and terrorism online in 2021: The year in review*, 18.

Corliss, D.J. 2022. 'Statistical Analysis of School Shootings in the United States as Stochastic Terrorism.' SESUG. Peace-Work, Plymouth, MI, United States.

Corn, D. 2023. 'Donald Trump, Stochastic Terrorist'. Mother Jones, 29 september. Geraadpleegd op 3 september 2024: https://www.motherjones.com/politics/2023/09/donald-trump-stochastic-terrori-milley-violence-muskst/

CREW. 2024. 'Citizens for Responsibility and Ethics in Washington. "Trump has called all patriots": 210 Jan. 6th criminal defendants say Trump incited them.' Geraadpleegd op 9 september 2024: https://www.citizensforethics.org/reports-investigations/crew-reports/trump-incited-january-6-defendants/

De Graaf, B. 2023. 'Iemand kan verward zijn, maar tegelijk extreme gedachten aanhangen'. De Volkskrant, 7. 30 september. Interview door Jasper Daams en Wil Thijssen.

De Volkskrant. 2021. 'Facebook-bedreiger Kaag krijgt ondanks spijtbetuiging drie maanden cel'. Redactie, 12 oktober 2021. Geraadpleegd op 3 mei 2024: https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/facebook-bedreiger-kaag-krijgt-ondanks-spijtbetuiging-drie-maanden-cel~b90785d6/

Den Hartog, T, & N. Klaassen. 2023. 'Waarom Kaag zo'n mikpunt is: "Ze roept kortsluiting op in ons hoofd"'. AD, 21 februari. Geraadpleegd op 24 juli 2024: https://www.ad.nl/politiek/waarom-kaag-zon-mikpunt-is-ze-roept-kortsluiting-op-in-ons-hoofd~a40eada7/

Den Hartog, T. 2022. 'Kaag haalt uit: Mijn gezin en ik moeten beveiligd worden wegens haat die Forum aanjaagt.' AD, 8 september. Geraadpleegd op 3 mei 2024: https://www.ad.nl/politiek/kaag-haalt-uit-mijn-gezin-en-ik-moeten-beveiligd-worden-wegens-haat-die-forum-aanjaagt~afe9fbb2/

Der Spiegel. 2019a. 'Herrmann bezeichnet "einige Vertreter der AfD" als geistige Brandstifter.' Geraadpleegd op 7 juni 2024: https://www.spiegel.de/politik/deutschland/halle-joachim-herrmann-bezeichnet-afd-vertreter-als-geistige-brandstifter-a-1290856.html

———. 2019b. 'Die wirre Welt des Attentäters.' Geraadpleegd op 7 juni 2024: https://www.spiegel.de/panorama/justiz/halle-saale-stephan-balliet-bereitete-tat-seit-monaten-vor-a-1291500.html

Deutscher Bundestag. 2020. 'Antwort der Bundesregierung auf die Kleine Anfrage der Abgeordneten Konstantin Kuhle, Stephan Thomae, Grigorios Aggelidis, weiterer Abgeordneter und der Fraktion der FDP.' Drucksache 19/19408. Geraadpleegd op 7 juni 2024: https://dserver.bundestag.de/btd/19/194/1919408.pdf

———. 2023. 'Kleine Anfrage der Abgeordneten Martina Renner, Nicole Gohlke, Gökay Akbulut, Clara Bünger, Anke Domscheit-Berg, Dr. André Hahn, Susanne Hennig-Wellsow, Jan Korte, Ina Latendorf, Cornelia Möhring, Petra Pau, Sören Pellmann, Dr. Petra Sitte, Kathrin Vogler und der Fraktion DIE LINKE.' Drucksache 20/9430. Geraadpleegd op 7 juni 2024: https://dserver.bundestag.de/btd/20/094/2009430.pdf

Drummond, A.B Jr. 1990. 'THE 1990 CAMPAIGN; Judge Assails G.O.P. Mailing in Carolina.' *New York Times*, 6 November. Geraadpleegd op 24 april 2024: https://www.nytimes.com/1990/11/06/us/the-1990-campaign-judge-assails-gop-mailing-in-carolina.html

Edmondson, C. 2022. '"So the Traitors Know the Stakes": The Meaning of the Jan. 6 Gallows.' *New York Times*, 16 juni. Geraadpleegd op 24 april 2024: https://www.nytimes.com/2022/06/16/us/politics/jan-6-gallows.html

European Commission. 2018. 'Novel Social Data Mining Platform to Detect and Defeat Violent Online Radicalization.' Geraadpleegd op 3 mei 2024: https://cordis.europa.eu/project/id/767542/reporting

Evans, A.T. & H.J. Williams. 2022. *How Extremism Operates Online: A Primer*. Santa Monica, Calif.: RAND Corporation. PE-A1458-2. Geraadpleegd op 26 februari 2024: https://www.rand.org/pubs/perspectives/PEA1458-2.html

Evelyn, K. 2021. 'Capitol Attack: the five people who died.' *Guardian*, 8 januari. Geraadpleegd op 24 april 2024: https://www.theguardian.com/us-news/2021/jan/08/capitol-attack-police-officer-five-deaths?uuid=UF1ud9jkqwnLZK2S1433

Fagan, J., D.L. Wilkinson & G. Davies. 2007. 'Social contagion of violence.' Geraadpleegd op 1 november 2024: https://papers.ssrn.com/sol3/Delivery.cfm?abstractid=935104

Fischer, S. 2019. 'The next pro-Trump social media network.' Axios. Geraadpleegd op 24 april 2024: https://www.axios.com/2019/11/26/donald-trump-social-network-reddit-censorship

Fishbein, M., & I. Ajzen. 2010. *Predicting and changing behavior: The reasoned action approach.* Psychology Press.

Fishbein, M., & I. Ajzen. 1975. *Belief, Attitude, Intention, and Behavior: An Introduction to Theory and Research*. Addison-Wesley.

Frenkel, S. 2021. 'How the storming of Capitol Hill was organized on social media.' *New York Times*, 6 januari. Geraadpleegd op 24 april 2024: https://www.nytimes.com/2021/01/06/us/politics/protesters-storm-capitol-hill-building.html

Fundamental Rights Agency [FRA]. 2023. *Online content moderation - Current challenges in detecting hate speech*. Vienna: European Union Agency for Fundamental Rights.

Funke, H. 2019. 'Höcke will den Bürgerkrieg. Der Spiegel.' Geraadpleegd op 7 juni 2024: https://www.zeit.de/politik/deutschland/2019-10/rechtsextremismus-bjoern-hoecke-afd-fluegel-rechte-gewalt-faschismus

Fürstenberg, M. 2022. *Communities of Hateful Practice: The collective learning of accelerationist right-wing extremists, with a case study of the Halle synagogue attack*. Max Planck Institute for Social Anthropology Working Papers. Working Paper No. 210. Geraadpleegd op 7 juni 2024: https://pure.mpg.de/rest/items/item_3478774/component/file_3478775/content

G2geek. 2011. 'Stochastic Terrorism: Triggering the shooters.' Daily Kos. Geraadpleegd op 26 februari 2024: https://www.dailykos.com/stories/2011/1/10/934890/-

Gardner, A., J. Dawsey & R. Bade. 2020. ‚Trump asks Pennsylvania House speaker for help overturning election results, personally intervening in a third state.' *Washington Post*. Geraadpleegd op 24 april 2024: https://www.washingtonpost.com/politics/trump-pennsylvania-speaker-call/2020/12/07/d65fe8c4-38bf-11eb-98c4-25dc9f4987e8_story.html

Gaudette, T., R. Scrivens, G. Davies & R. Frank. 2020. 'Upvoting Extremism: Collective Identity Formation and the Extreme Right on Reddit.' Global Network on Extremism & Technology, 25 november.

GeenStijl. 2022. 'Totale Gek Max van den Berg belt met brandende fakkel aan bij huis Sigrid Kaag'. @Van Rossem, 5 januari. Geraadpleegd op 24 juli 2024: https://www.geenstijl.nl/5162918/totale-gek-max-van-den-berg-belt-met-brandende-fakkel-aan-bij-huis-sigrid-kaag

Geiß, S., M. Magin, P. Jürgens & B. Stark. 2021. ‚Loopholes in the Echo Chambers: How the Echo Chamber Metaphor Oversimplifies the Effects of Information Gateways on Opinion Expression.' *Digital Journalism 9*(5): 660–686.

Gerechtshof Den Haag. 2023. 'Uitspraak ECLI:NL:GHDHA:2023:216', Zaaknummer 2200024422, 13 februari. Geraadpleegd op 3 mei 2024: https://uitspraken.rechtspraak.nl/details?id=ECLI:NL:GHDHA:2023:216

Gill, P., J. Horgan & P. Deckert. 2014. 'Bombing Alone: Tracing the Motivations and Antecedent Behaviors of Lone-Actor Terrorists.' *Journal of Forensic Sciences 59*(2): 425–435.

Goldsmith, B.E., L.J.K. Moen. 2024. 'The personality of a personality cult? Personality characteristics of Donald Trump's most loyal supporters.' *Political Psychology*: 1-19.

Griffin, J. 2021. 'Incels: Inside a dark world of online hate.' BBC Trending. Geraadpleegd op 24 april 2024: https://www.bbc.co.uk/news/blogs-trending-44053828

Haag, M., & M. Salam. 2017. 'Gunman in "Pizzagate" Shooting Is Sentenced to 4 Years in Prison.' *New York Times*, 22 juni. Geraadpleegd op 3 mei 2024: https://www.nytimes.com/2017/06/22/us/pizzagate-attack-sentence.html

Haavelsrud, M. 2009. 'Education, political socialization and extremism.' *British Journal of Sociology of Education 30*(1): 113-120.

Hamm, M. S., & R. Spaaij. 2017. *The age of lone wolf terrorism*. Columbia University Press.

Hare, I., & J. Weinstein (Eds.). 2009. *Extreme speech and democracy*. Oxford University Press, USA.

Harton, H. C., M. Gunderson & M.J. Bourgeois. 2022. '"I'll be there with you": Social influence and cultural emergence at the capitol on January 6.' *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice 26*(3): 220.

Hassan, G., S. Brouillette-Alarie, S. Alava, D. Frau-Meigs, L. Lavoie, A. Fetiu, W. Varela, E. Borokhovski, V. Venkatesh, C. Rousseau & S. Sieckelinck. 2018. 'Exposure to extremist online content could lead to violent radicalization: A systematic review of empirical evidence.' *International journal of developmental science* 12(1-2): 71-88.

Hawkman, A. M., & S. Diem. 2022. 'The Big Lie (s): Situating the January 6th coup attempt within white supremacist lies.' *Cultural Studies↔ Critical Methodologies 22*(5): 490-504.

Heilweil, R. & S. Ghaffary. 2021. 'How Trump's internet built and broadcast the Capitol insurrection.' Vox, 8 januari. Geraadpleegd op 30 april 2024: https://www.vox.com/recode/22221285/trump-online-capitol-riot-far-right-parler-twitter-facebook

Heine, H. 2020. 'Höchststrafe für Halle-Attentäter: Stephan Balliet attackiert im Gericht jüdischen Nebenkläger.' *Tagesspiegel*. Geraadpleegd op 30 april 2024: https://www.tagesspiegel.de/politik/stephan-balliet-attackiert-im-gericht-judischen-nebenklager-6861076.html

Heine, J. 2021. 'The Attack on the US Capitol: An American Kristallnacht.' *Protest* 1(1): 126-141.

Hietanen, M., & J. Eddebo. 2023. 'Towards a definition of hate speech—with a focus on online contexts.' *Journal of communication inquiry 47*(4): 440-458.

Hodges, E. B. 2021. 'Storming the Castle.' Examining the Motivations of the Veterans Who Participated in the Capitol Riots. *Journal of Veterans Studies 7*(3): 46-59.

Hofstede, B. 2021. 'Heks, dat is hoe bange mannen vrouwen met macht noemen'. De Correspondent, 24 september. Geraadpleegd op 19 juni 2024: https://decorrespondent.nl/12784/heks-dat-is-hoe-bange-mannen-vrouwen-met-macht-noemen/5c7505ec-d560-0388-3a82-6ac04b86677e

Hotse Smit, P. 2023. 'Wie wachtten Sigrid Kaag op met brandende fakkels in Diepenheim?' 20 februari. Geraadpleegd op 3 mei 2024: https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/wie-wachtten-sigrid-kaag-op-met-brandende-fakkels-in-diepenheim~b0935ea1/

Howard, J. 2021. 'Extreme Speech, Democratic Deliberation, and Social Media.' In *Oxford Handbook of Digital Ethics, Oxford Handbooks,* ed. Carissa Véliz. *Oxford Academic.*

Huesmann, L. R. 2012. 'The contagion of violence: The extent, the processes, and the outcomes.' In *Social and economic costs of violence: Workshop summary*, 26-34. Washington, DC: National Academies Press.

Ipsos. 2020. 'More than 1 in 3 Americans believe a "deep state" is working to undermine Trump.' Geraadpleegd op 24 april 2024: https://www.ipsos.com/en-us/news-polls/npr-misinformation-123020

Isik, S. 2023. 'De heksificering van vrouwelijke politici', NRC, 23 februari. Geraadpleegd op 19 juni 2024: https://www.nrc.nl/nieuws/2023/02/22/de-heksificering-van-vrouwelijke-politici-a4157825

Jackson, J. W., & V.B. Hinsz. 2022. 'Group dynamics and the US Capitol insurrection: An introduction to the special issue.' *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice* 26(3): 169.

Jackson, S. 2019. 'Non-normative political extremism: Reclaiming a concept's analytical utility.' *Terrorism and political violence* 31(2): 244-259.

Jacobs, J. B., & K.A. Potter. 1997. 'Hate crimes: A critical perspective.' *Crime and Justice* 22(1-50): 2.

Jeppesen, S. 2022. 'Performance crime and self-surveillant subjects in the capitol riots.' In *The Capitol Riots*, 135-157. Routledge.

Johnson, P. E. 2017. 'The art of masculine victimhood: Donald Trump's demagoguery.' *Women's Studies in Communication* 40(3): 229-250.

Kaag, S. 2021. 'Opinie: Intimiderende retoriek kan politici in gevaar brengen.' De Volkskrant, 28 juni. Geraadpleegd op 3 mei 2024: https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/opinie-intimiderende-retoriek-kan-politici-in-gevaar-brengen~bc1b6f90/

———. 2022. 'Sigrid Kaags Post.' LinkedIn, 6 januari. Geraadpleegd op 3 mei 2024: https://nl.linkedin.com/posts/sigrid-kaag_dank-aan-iedereen-die-mijn-familie-een-hart-activity-6884804238631870464-7zYd

Kamerstuk 26 643, nr. 1098. 2023. 'Voorlopig standpunt voor Rijksorganisaties bij het gebruik van generatieve AI.' Staatssecretaris van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties Van Huffelen, 11 december. Tweede Kamer, vergaderjaar 2023–2024, 26 643, nr. 1098. Geraadpleegd op 14 juni 2024: https://www.tweedekamer.nl/downloads/document?id=2023D48776

Kamerstuk 29 754, nr. 708. 2023. 'Contourenbrief Versterkte Aanpak Online inzake extremistische en terroristische content.' D. Yesilgöz-Zegerius, minister van Justitie en Veiligheid, M.A.M. Adriaansens, minister van Economische Zaken en Klimaat, H.G.J. Bruins Slot, minister van Buitenlandse Zaken, H.M. de Jonge, minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, C.E.G. van Gennip, minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, A.C. van Huffelen, staatssecretaris van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 12 december 20232024, Tweede Kamer, vergaderjaar 2023–2024, 29 754, nr. 708. Geraadpleegd op 16 augustus 2024: https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2023Z20014&did=2023D48935

Kaplan, A. 2021. 'Trump has repeatedly amplified QAnon Twitter accounts. The FBI has linked the conspiracy theory to domestic terror.' Mediamatters. Geraadpleegd op 16 augustus 2024: https://www.mediamatters.org/twitter/fbi-calls-qanon-domestic-terror-threat-trump-has-amplified-qanon-supporters-twitter-more-20

Kasimov, A., R. Johnston & T. Heer. 2023. '"Pepe the frog, the greedy merchant and# stopthesteal": A comparative study of discursive and memetic communication on Twitter and 4chan/pol during the insurrection on the US Capitol.' *New Media & Society*: 14614448231172963.

Keats, J. 2019. 'Jargon Watch: The Rising Danger of Stochastic Terrorism.' Wired. Geraadpleegd op 3 mei 2024: https://www.wired.com/story/jargon-watch-rising-danger-stochastic-terrorism/

Keijzer, M.A. & K.D. Mepham. 2021. 'Een pandemie van polarisatie?' *Mens & Maatschappij* 96(2): 179-211.

Kemper, B. 2022. 'AI and Stochastic Terrorism – Should it be done?' *2022 IEEE International Symposium on Software Reliability Engineering Workshops* (ISSREW), 347-35. Charlotte, NC, United States,.

Kennedy, B., D. Kogon, K. Coombs & J. Hoover. 2018. 'A typology and coding manual for the study of hate-based rhetoric.' *PsyArXiv* July 2018: 18.

Khalid & Sophie. 2023. 'Aflevering 30'. Februari. Geraadpleegd op 24 juli 2024: https://npo.nl/start/serie/sophie-jeroen/seizoen-2023/khalid-sophie_200/afspelen

Kieskamp, W. 2023. 'Interview Sigrid Kaag: Sigrid Kaag vertrekt uit politiek Den Haag. "Dit wil ik niet nog een keer vragen van mijn gezin."' Trouw, 13 juli. Geraadpleegd op 3 mei 2024: https://www.trouw.nl/politiek/sigrid-kaag-vertrekt-uit-politiek-den-haag-dit-wil-ik-niet-nog-een-keer-vragen-van-mijn-gezin~b706ec1f/

Klein Kranenburg, L. S. Brookman, C. van Miltenburg, J. Bouwmeester, E. Weijkamp & B. de Jong. 2022. *Monitor Integriteit en Veiligheid 2022*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK).

Kelepouris, Stavros. 2023. 'Een vrouw die hoogopgeleid is, verbaal sterk, en met ervaring, daar houdt niet iedereen van: Nederlandse topminister stapt uit politiek na jaren van intimidatie'. De Morgen, 18 augustus. Geraadpleegd op 16 augustus 2024: https://www.demorgen.be/es-bebe6700/

Kleiner, T. M. 2018. 'Public opinion polarisation and protest behaviour.' *European Journal of Political Research 57*(4): 941-962.

Klepper, D. & A. Swenson. 2022. 'Trump openly embraces, amplifies QAnon conspiracy theories.' Associated Press, 16 september. Geraadpleegd op 25 april 2024: https://apnews.com/article/technology-donald-trump-conspiracy-theories-government-and-politics-db50c6f709b1706886a876ae6ac298e2

Koehler, D. 2019. 'The Halle, Germany, synagogue attack and the evolution of the far-right terror threat.' *CTC Sentinel*. Geraadpleegd op 7 juni 2024: https://doi.org/10.17606/5z9d-w597

Krouwel, A., O. de Vries, L. Van Heck, Y. Kutiyski & T. Etienne. 2022. 'COVID-19 en institutioneel vertrouwen.' Impact Corona. Geraadpleegd op 17 juni 2024: https://www.impactcorona.nl/wp-content/uploads/2021/10/Institutioneelvertrouwen_KL01.pdf

Kruglanski, A. W., M.J. Gelfand, J.J. Bélanger, A. Sheveland, M. Hetiarachchi, & R. Gunaratna. 2014. 'The Psychology of Radicalization and Deradicalization: How Significance Quest Impacts Violent Extremism.' *Political Psychology* 35: 69–93.

Kutner, S. 2022. 'Swiping right: The allure of hyper masculinity and cryptofascism for men who join the Proud Boys.' International Centre for Counter-Terrorism.

Kydd, A. H. 2021. 'Decline, radicalization and the attack on the US Capitol.' *Violence: An International Journal 2(1): 3-23.*

Landtag von Sachsen-Anhalt. 2021. *Bericht des 19. Parlamentarischen Untersuchungsausschusses.* Drucksache 7/7575. Geraadpleegd op 7 juni 2024: https://padoka.landtag.sachsen-anhalt.de/files/drs/wp7/drs/d7575vbt.pdf

Lee, C. S., J. Merizalde, J.D. Colautti, J. An & H. Kwak. 2022. 'Storm the capitol: linking offline political speech and online Twitter extra-representational participation on QAnon and the January 6 insurrection.' *Frontiers in Sociology 7*: 876070.

Li, Q., B. King & B. Uzzi. 2022. 'Quantifying the leadership and social media predictors of violence and racism during the January 6th attack on the Capitol.' Geraadpleegd op 6 december 2024: https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-1093923/v1

Lindsay, A. 2022. 'Swallowing the black pill: Involuntary celibates' (Incels) anti-feminism within digital society.' *International Journal for Crime, Justice and Social Democracy 11*(1): 210-224.

Lokay, A., Robinson, K., & Crenshaw, M. 2021. 'The Oath Keepers.' *Dynamics of Asymmetric Conflict* 14(2): 160-178.

Long, S. 2023. 'White identity, Donald Trump, and the mobilization of extremism.' *Politics, Groups, and Identities* 11(3): 638-666.

Lorentzen, M.K & K. Shakir. 2020. 'The Anti-Feminism of the Far-Right Imageboard Terrorists.' *Conjunctions: Transdisciplinary Journal of Cultural Participation* 7(1). Geraadpleegd op 7 juni 2024: https://www.researchgate.net/publication/342709747_The_Anti-Feminism_of_the_Far-Right_Imageboard_Terrorists

Lynch, S. 2022. '"A bloody and desperate fight": U.S. prosecutors release Oath Keepers' communications.' Reuters, 13 januari. Geraadpleegd op 6 december 2024: https://www.reuters.com/world/us/a-bloody-desperate-fight-us-prosecutors-release-oath-keepers-communications-2022-01-13/

M. Otala, J., G. Kurtic, I. Grasso, Y. Liu, J. Matthews & G. Madraki. 2021. 'Political polarization and platform migration: a study of Parler and Twitter usage by United States of America Congress Members.' In *Companion Proceedings of the Web Conference 2021*: 224-231.

Macdonald, S., & K. Vaughan. 2023. 'Moderating borderline content while respecting fundamental values.' *Policy & Internet*.

Markus, N. 2023. 'Al vanaf het begin wordt Sigrid Kaag bedreigd, ook ín de Kamer.' Trouw, 26 mei. Geraadpleegd op 24 juli 2024: https://www.trouw.nl/politiek/al-vanaf-het-begin-wordt-sigrid-kaag-bedreigd-ook-in-de-kamer-b66d47b8/

Marshall, S. R., & J.R. Shapiro. 2018. 'When "scurry" vs. "hurry" makes the difference: Vermin metaphors, disgust, and anti-immigrant attitudes.' *Journal of social issues* 74(4): 774-789.

Martz, H. F., & M. E. Johnson. 1987. "Risk analysis of terrorist attacks." *Risk Analysis* 7(1): 35-47.

Marwick, A. E. 2014. 'Ethnographic and qualitative research on Twitter.' *Twitter and society* 89: 109-121.

Maskaliunaite, A. 2002. 'Defining terrorism in the political and academic discourse.' *Baltic Defence Review* 2(8): 36-50.

Mathew, B., P. Saha, H. Tharad, S. Rajgaria, P. Singhania, S.K. Maity, ... & A. Mukherjee. 2019. 'Thou shalt not hate: Countering online hate speech.' In *Proceedings of the international AAAI conference on web and social media* 13: 369-380.

McCarthy, J. 2016. 'Four in Five Americans Support Voter ID Laws, Early Voting.' Gallup. Geraadpleegd op 25 april 2024: https://news.gallup.com/poll/194741/four-five-americans-support-voter-laws-early-voting.aspx?g_source=Politics&g_medium=lead&g_campaign=tiles

MDR Sachsen-Anhalt. 2024. 'Höcke in Halle vor Gericht: Fragen und Antworten zum Prozess.' Geraadpleegd op 7 juni 2024: https://www.mdr.de/nachrichten/deutschland/politik/hoecke-gericht-prozess-halle-landgericht-ueberblick-100.html

Miller, Z., C. Long & D. Eggert. 2020. 'Trump tries to leverage power of office to subvert Biden win.' Associated Press. Geraadpleegd op 24 april 2024: https://apnews.com/article/election-2020-joe-biden-donald-trump-local-elections-arizona-7174555c2545f8afb69f0ce2ac0b2156

Miltenburg, E., B. Geurkink, S. Tunderman, D. Beekers & J.D. Ridder. 2022. *Burgerperspectieven 2022 2*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Mueller, J., & M.G. Stewart. 2016. 'The curse of the Black Swan.' *Journal of Risk Research* 19(10): 1319-1330.

Muhammad, M. R. A., & N. Nirwandy. 2021. 'A study on Donald Trump Twitter remark: a case study on the attack of capitol hill.' *Journal of Media and Information Warfare (JMIW)* 14(2): 75-104.

Mujib, S., A.H.S. Reksoprodjo, A.G. Dohamid & D. Yacobus. 2023. 'The Social Media Dominance: Ukraine's Key Strategy in the Information War Against the Russian Invasion.' *International Journal Of Humanities Education and Social Sciences* (IJHESS) 2(5).

Murphy, P.P. 2017. 'White nationalists use tiki torches to light up Charlottesville march.' CNN, 14 augustus. Geraadpleegd op 17 juni 2024: https://edition.cnn.com/2017/08/12/us/white-nationalists-tiki-torch-march-trnd/index.html

Musgrove, G.D. 2018. 'The ingredients for "voter fraud" conspiracies.' *Modern American History* 1(2): 227-232.

Mutton, R., J. Lewis & S. Marsden. 2023. *Online Radicalisation: A Rapid Review of the Literature*. CREST Research. Geraadpleegd op 2 augustus 2024: https://crestresearch.ac.uk/resources/online-radicalisation-a-rapid-review-of-the-literature/

Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV). 2022. *Nationale Contraterrorisme Strategie 2022-2026: Het voorkomen en aanpakken van terrorisme en gewelddadig extremisme*. Den Haag: Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV).

———. 2023a. 'Definities gebruikt in het Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland.' Geraadpleegd op 3 maart 2024: https://www.nctv.nl/onderwerpen/dtn/definities-gebruikt-in-het-dtn

———. 2023b. 'Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland December 2023.' Geraadpleegd op 26 februari 2024: https://www.nctv.nl/documenten/publicaties/2023/12/12/dreigingsbeeld-terrorisme-nederland-december-2023

———. 2024. 'Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland Juni 2024.' Geraadpleegd op 2 augustus 2024: https://www.nctv.nl/onderwerpen/dtn/documenten/publicaties/2024/06/11/dreigingsbeeld-terrorisme-nederland-juni-2024

NBC. 2020. *Study #200625.* NBC News/Wall Street Journal Survey. Geraadpleegd op 2 augustus 2024: https://s3.documentcloud.org/documents/7214126/final200625-NBCWSJ-September-Poll.pdf

Nelson, B. 2022. 'How Stochastic Terrorism Uses Disgust to Incite Violence.' Scientific America, 5 november. Geraadpleegd op 3 september 2024: https://www.scientificamerican.com/article/how-stochastic-terrorism-uses-disgust-to-incite-violence/?utm_source=mj-newsletters&utm_medium=email&utm_campaign=daily-newsletter-09-27-2023

NOS. 2022. 'Politie pakt man met brandende fakkel op bij huis D66-leider Sigrid Kaag.' NOS Nieuws, 6 januari. Geraadpleegd op 3 mei 2024: https://nos.nl/artikel/2412074-politie-pakt-man-met-brandende-fakkel-op-bij-huis-d66-leider-sigrid-kaag

———. 2023a. 'Kaag in Twente opgewacht door demonstranten met brandende fakkels.' 20 februari. Geraadpleegd op 3 mei 2024: https://nos.nl/artikel/2464564-kaag-in-twente-opgewacht-door-demonstranten-met-brandende-fakkels

———. 2023b. 'Vijf maanden in hoger beroep voor bedreigen Kaag met fakkel.' 13 februari. Geraadpleegd op 3 mei 2024: https://nos.nl/artikel/2463696-vijf-maanden-in-hoger-beroep-voor-bedreigen-kaag-met-fakkel

Ntontis, E., K. Jurstakova, F. Neville, S.A. Haslam & S. Reicher. 2024. 'A warrant for violence? An analysis of Donald Trump's speech before the US Capitol attack.' *British journal of social psychology 63*(1): 3-19.

Odenheimer, N. 2017. 'Trying to Understand Yigal Amir 21 Years On.' *The Jerusalem Post*, 13 maart. Geraadpleegd op 6 december 2024: https://www.jpost.com/magazine/trying-to-understand-yigal-amir-21-years-on-471601

Ohlrogge, S. & T. Selck. 2021. 'Radikalisierung rechtsextremistischer Lone Actor Terroristen, Zum Einfluss sozialer Isolation und des Internets.' Geraadpleegd op 7 juni 2024: https://doi.org/10.1007/978-3-658-34451-1

Önnerfors, A. 2019. 'The Germany Synagogue Terrorist's Manifesto Highlights Threat Of Neo-Nazism.' Rantt Media. Geraadpleegd op 4 juni 2024: https://www.researchgate.net/publication/348754026_The_Germany_Synagogue_Terrorist%27s_Manifesto_Highlights_Threat_Of_Neo-Nazism

Openbaar Ministerie (OM). 2023. 'Niet eerder zoveel meldingen van bedreiging politici.' Geraadpleegd op 17 juni 2024: https://www.om.nl/onderwerpen/bedreigde-politici/nieuws/2023/05/22/niet-eerder-zoveel-meldingen-van-bedreiging-politici

Ovadia, S. 2009. 'Exploring the potential of Twitter as a research tool.' *Behavioral & Social Sciences Librarian* 28(4): 202-205.

Palmer, E. 2021. 'Michael Flynn Praises 'Great' QAnon Slogan Amid Standing Ovation at Nashville Event.' Newsweek, 14 april. Geraadpleegd op 24 april 2024: https://www.newsweek.com/michael-flynn-qanon-wwg1wga-nashville-1583493

Patriots.win. 2020. 'Bericht door gebruiker psybrnaut, "Builder Pedes...Let's construct a Gallows outside the Capitol Building next Wednesday so the Congressmen watching from their office windows shit their Pants...,"' Patriots.Win, 30 december. Geraadpleegd op 12 augustus 2024: https://patriots.win/p/11RO2pYG2P/builder-pedes-lets-construct-a-g/c/

PBS 2018. 'Report: Trump commission did not find widespread voter fraud.' Geraadpleegd op 24 april 2024: https://www.pbs.org/newshour/politics/report-trump-commission-did-not-find-widespread-voter-fraud

Perry, J. 2016. 'A shared global perspective on hate crime?' *Criminal justice policy review* 27(6): 610-626.

Politie. 2022. 'Steeds meer meldingen van bedreiging politici.' Geraadpleegd op 17 juni 2024: https://www.politie.nl/nieuws/2022/september/30/00-steeds-meer-meldingen-van-bedreiging-politici.html

PolitiekTV. 2023. 'BOZE boeren ondervragen Sigrid Kaag (D66) tijdens een bezoek: "We zijn er KLAAR mee, we gaan KAPOT!"' YouTube, Politiek TV - Politics in the Netherlands, 19 februari. Geraadpleegd op 6 juni 2024: https://www.youtube.com/watch?v=pBzg9pyhPJM

Pozzoli, M. 2024. 'POV: Wearable Cameras and the Gamification of Lone-Actor Terrorist Violence.' Global Network on Extremism & Technology. Geraadpleegd op 24 april 2024: https://gnet-research.org/2024/02/28/pov-wearable-cameras-and-the-gamification-of-lone-actor-terrorist-violence/

Prabhu, A., D. Guhathakurta, M. Subramanian, M. Reddy, S. Sehgal, T. Karandikar, ... & P. Kumaraguru. 2021. 'Capitol (Pat) riots: A comparative study of Twitter and Parler.' *arXiv preprint arXiv:2101.06914*.

Prus, R. 2005. 'Terrorism, tyranny, and religious extremism as collective activity: Beyond the deviant, psychological, and power mystiques.' *The American Sociologist* 36(1): 47-74.

Qiu, L. 2023. 'Fact-Checking the Breadth of Trump's Election Lies.' *New York Times*, 17 augustus. Geraadpleegd op 3 mei 2024: https://www.nytimes.com/2023/08/17/us/politics/trump-election-lies-fact-check.html

Quekel, S. & L. Baard. 2023. 'Minister Kaag na fakkelprotest: 'Ik laat me niet intimideren of afleiden.' 20 februari. Geraadpleegd op 3 mei 2024: https://www.ad.nl/politiek/minister-kaag-na-fakkelprotest-ik-laat-me-niet-intimideren-of-afleiden~a73cb80b/

Rabinowitz, H. & H. Lybrand. 2024. 'It may be a long time, if ever, before everyone involved on January 6 is punished. Here's why.' CNN, 6 januari. Geraadpleegd op 24 april 2024: https://edition.cnn.com/2024/01/06/politics/january-6-rioters-justice/index.html

Rahner, J. 2020. ‚Tödlicher Antifeminismus: Antisemitismus, Rassismus und Frauenfeindlichkeit als Motivkomplex rechtsterroristischer Attacken.' In *Antifeminismen: ›Krisen‹-Diskurse mit gesellschaftsspaltendem Potential?*, ed. A. Henninger & U. Birsl, 337-352. Bielefeld: transcript Verlag. Geraadpleegd op 7 juni 2024: https://doi.org/10.1515/9783839448441-011

Reijmer, L. 2023. 'Waarom Kaag zoveel haat oogstte: een ambitieuze vrouw in de politiek moet het dubbel ontgelden.' De Volkskrant, 13 juli. Geraadpleegd op 24 juli 2024: https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/waarom-kaag-zoveel-haat-oogstte-een-ambitieuze-vrouw-in-de-politiek-moet-het-dubbel-ontgelden~b3bc64e5/

Rosman, C. 2022. 'Man die met fakkel voor huis van Kaag stond, moet half jaar de cel in: 'Vrees dat het een keer misgaat.' AD, 20 januari. Geraadpleegd op 3 mei 2024: https://www.ad.nl/binnenland/man-die-met-fakkel-voor-huis-van-kaag-stond-moet-half-jaar-de-cel-in-vrees-dat-het-een-keer-misgaat~a263758a/

Rev. 2021. 'Rudy Giuliani Speech Transcript at Trump's Washington, D.C. Rally: Wants "Trial by Combat".' Geraadpleegd op 9 mei 2024: https://www.rev.com/blog/transcripts/rudy-giuliani-speech-transcript-at-Trump's-washington-d-c-rally-wants-trial-by-combat

Rijksoverheid. 2024. *Bevorderen, Beschermen, Bestrijden: Nationale Extremismestrategie 2024-2029*. Den Haag: Ministerie van Justitie en Veiligheid, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

Rogers, K. 2021. 'Why It's So Hard to Gauge Support for QAnon.' FiveThirtyEight, 11 juni. Geraadpleegd op 24 april 2024: https://fivethirtyeight.com/features/why-its-so-hard-to-gauge-support-for-qanon/

Ruhr Nachrichten. 2022. '"Geistige Brandstifter": Kalbitz und Höcke sehr einflussreich bei der neuen Rechten.' Geraadpleegd op 7 juni 2024: https://www.ruhrnachrichten.de/ueberregionales/geistige-brandstifter-kalbitz-und-hoecke-sehr-einflussreich-bei-der-neuen-rechten-w1751978-2000521014/

Runderkamp Z., J. de Jong & N. van der Poel. 2023. *Wie wil er nog de politiek in? Onderzoek naar de invloed van geweld op de politieke aspiraties van vrouwen*. Alliantie Politica. Geraadpleegd op 24 juli 2024: https://www.wo-men.nl/kb-bestanden/1706872047.pdf

Rutte, M. 2023. 'Post van @MinPres.' 20 februari. Geraadpleegd op 3 mei 2024: https://twitter.com/MinPres/status/1627556682472603650

Sardarizadeh, S. & J. Lussenhop. 2021. 'The 65 days that led to chaos at the Capitol.' BBC, 10 januari. Geraadpleegd op 7 juni 2024: https://www.bbc.co.uk/news/world-us-canada-55592332

Saris, K. & C. van de Ven. 2021. 'Misogynie als politiek wapen.' De Groene Amsterdammer, 3 maart. Geraadpleegd op 24 juli 2024: https://www.groene.nl/artikel/misogynie-als-politiek-wapen

Saul, B. 2006. *Defining Terrorism in International Law.* Oxford: Oxford University Press.

Savage, C. 2021. 'Incitement to Riot? What Trump Told Supporters Before Mob Stormed Capitol.' *New York Times*, 12 januari. Geraadpleegd op 24 april 2024: https://www.nytimes.com/2021/01/10/us/trump-speech-riot.html

Schattka, C. 2024. 'Eine mikrosoziologische Analyse des Anschlags auf die Synagoge in Halle. Zur situativen Handlungsrelevanz von abwesenden Dritten.' *ZRex – Zeitschrift für Rechtsextremismusforschung (1)24*. Geraadpleegd op 7 juni 2024: https://doi.org/10.3224/zrex.v4i1.04

Schildkamp, V. 2021. 'Kaag spreekt bij rechtszaak tegen haar bedreiger: "Ik ben angstiger dan ik ooit ben geweest".' AD, 12 oktober. Geraadpleegd op 3 mei 2024: https://www.ad.nl/binnenland/kaag-spreekt-bij-rechtszaak-tegen-haar-bedreiger-ik-ben-angstiger-dan-ik-ooit-ben-geweest~af756816/

Schmid, A. P. 2004. 'Frameworks for conceptualising terrorism.' *Terrorism and political violence* 16(2): 197-221.

———. 2023. *Defining Terrorism.* International Centre for Counter-Terrorism. Geraadpleegd op 3 mei 2024: https://www.icct.nl/sites/default/files/2023-03/Schmidt%20-%20Defining%20Terrorism_1.pdf

Schultz, T. 2018. *NSU: Der Terror von rechts und das Versagen des Staates*. Droemer Verlag.

Schuurman, B., L. Lindekilde, S. Malthaner, F. O'Connor, P. Gill & N. Bouhana. 2019. 'End of the lone wolf: The typology that should not have been.' *Studies in Conflict & Terrorism* 42(8): 771-778.

Schwarz, K. 2021. 'Stochastic Terrorism. Mass Media Escalation against Victim Groups as a Radicalization Platform for Terrorist Individual Perpetrators?' In *EICTP Vienna Research Papers on Transnational Terrorism and Counter-Terrorism: Key Determinants of Transnational Terrorism in the Era of COVID-19 and Beyond. Trajectory, Disruption and the Way Forward.*

———. 2022. 'Das Internet als Waffe.' In *Der Halle-Prozess: Hintergründe und Perspektiven*, 65-69. Spector Books.

———. 2023. 'Stochastic Terrorism: Mass Media Escalation Against Victim Groups as a Radicalization Platform for Terrorist Individual Perpetrators?' In *Routledge Handbook of Transnational Terrorism*, 192-196.

Schweppe, J. 2021. 'What is a hate crime?' *Cogent Social Sciences* 7(1): 1902643.

Select Committee. 2022. *Select Committee to investigate the January 6th attack on the United States Capitol: Final Report.* Geraadpleegd op 5 juli 2024: https://www.govinfo.gov/app/details/GPO-J6-REPORT/context

Serbakov, M. T. 2021. 'The attack on the US Capitol and the security threat posed by the QAnon conspiracy theory.' *Jogelméleti Szemle* 2: 106-124.

Shanahan, J. 2021. 'Support for QAnon is hard to measure – and polls may overestimate it.' The Conversation, 5 maart. Geraadpleegd op 5 juli 2024: https://theconversation.com/support-for-qanon-is-hard-to-measure-and-polls-may-overestimate-it-156020

Siegel, A. A. 2020. 'Online Hate Speech.' In *Social Media and Democracy*, eds. N. Persily & J. A. Tucker, 56–88. Cambridge: Cambridge University Press.

Šori, I., & Vehovar, V. 2022. 'Reported User-Generated Online Hate Speech: The "Ecosystem", Frames, and Ideologies.' *Social Sciences* 11(8): 375.

Spring, M., & M. Wendling. 2020. 'How Covid-19 myths are merging with the QAnon conspiracy theory.' BBC, 3 september. Geraadpleegd op 24 april 2024: https://www.bbc.com/news/blogs-trending-53997203

Spring, M. 2020. '"Stop the steal": The deep roots of Trump's "voter fraud" strategy.' BBC, 23 november. Geraadpleegd op 7 juni 2024: https://www.bbc.co.uk/news/blogs-trending-55009950

Staller, M., S. Koerner & T. Kron. 2021. *Stochastische Gewalt und Stochastischer Terrorismus als Phänomene einer digitalisierten Welt.* Geraadpleegd op 7 juni 2024: https://www.researchgate.net/publication/357429323_Stochastische_Gewalt_und_Stochastischer_Terrorismus_als_Phanomene_einer_digitalisierten_Welt

Stegemann, P., & S. Musyal. 2020. *Die rechte Mobilmachung: Wie radikale Netzaktivisten die Demokratie angreifen.* Econ Verlag.

Sugue, M. 2021. 'Neo-Nazi sentenced to life in prison for murder of German politician.' *Politico.* Geraadpleegd op 7 juni 2024: https://www.politico.eu/article/neo-nazi-murdered-german-politician-prison-life-sentence/

Syrjälä, A.-M.H., M.C. Niskanen & M.L.E. Knuuttila. 2002. 'The theory of reasoned action in describing tooth brushing, dental caries and diabetes adherence among diabetic patients.' *Journal of Clinical Periodontology* 29: 427-432. Geraadpleegd op 6 december 2024: https://doi.org/10.1034/j.1600-051X.2002.290507.x

Telegraaf. 2021. 'Van Houwelingen (FvD) tegen Sjoerdsma (D66): "Uw tijd komt nog wel, er komen tribunalen".' 17 november. Geraadpleegd op 3 mei 2024: https://www.telegraaf.nl/nieuws/495012622/van-houwelingen-fv-d-tegen-sjoerdsma-d66-uw-tijd-komt-nog-wel-er-komen-tribunalen

———. 2022. 'Fakkelverdachte Max van den B. (29) langer vast voor bedreiging Kaag.' 7 januari. Geraadpleegd op 3 mei 2024: https://www.telegraaf.nl/nieuws/1110658171/fakkelverdachte-max-van-den-b-29-langer-vast-voor-bedreiging-kaag

Thiele, M. 2021. 'Donald Trump and the Capitol: A Comparative Analysis of Criminal Liability for the Incidents of 6 January 2021.' *Anglo-Ger. LJ* 6: 140.

Tibby, C., & C. Bayly. 2023. 'Left-wing Violent Extremism: Identifying Precursors and Growth in New Zealand.' *National Security Journal*.

Tillyris, D. 2023. 'Dog-whistling and democracy.' *The British Journal of Politics and International Relations:* 13691481231208147.

Udupa, S. 2023. 'Extreme speech.' In *Challenges and perspectives of hate speech research*, eds. C. Strippel, S. Paasch-Colberg, M. Emmer & J. Trebbe, 233–248. *Digital Communication Research*.

Utrecht Data School. 2023. *Spelen met vuur: Hoe de wisselwerking tussen de Tweede Kamer en sociale media woede aanwakkert*. Utrecht: Universiteit Utrecht.

Van Weezel, N. 2021. 'Geert Wilders jut zijn volgers op tot een (digitale) heksenjacht op 'Lieve Sigrid Kaag.' Parool, 13 december. Geraadpleegd op 3 mei 2024: https://www.parool.nl/columns-opinie/geert-wilders-jut-zijn-volgers-op-tot-een-digitale-heksenjacht-op-lieve-sigrid-kaag~bc853f5f/

Veale, K. 2020. *Gaming the Dynamics of Online Harassment.* Palgrave Macmillan.

Wahlström, M. & A. Törnberg. 2021. ‚Social Media Mechanisms for Right-Wing Political Violence in the 21st Century: Discursive Opportunities, Group Dynamics, and Co-Ordination.' *Terrorism and Political Violence* 33(4).

Washington Post 2021. 'Identifying far-right symbols that appeared at the U.S. Capitol riot.' Geraadpleegd op 2 augustus 2024: https://www.washingtonpost.com/nation/interactive/2021/far-right-symbols-capitol-riot/

Whittaker, J. 2022. *Online Radicalisation: What we know*. Radicalisation Awareness Network. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Geraadpleegd op 2 augustus 2024: https://home-affairs.ec.europa.eu/system/files/2023-11/RAN-online-radicalisation_en.pdf

Williams, M. L, & P. Burna. 2016. 'Cyberhate on Social Media in the aftermath of Woolwich: A Case Study in Computational Criminology and Big Data.' *British Journal of Criminology* 56(2): 211–238.

Williams, M. L., P. Burnap, A. Javed, H. Liu, & S. Ozalp. 2020. 'Hate in the machine: Anti-Black and Anti-Muslim social media posts as predictors of offline racially and religiously aggravated crime.' *The British Journal of Criminology* 60(1): 93-117.

Wonderen, R.V., D. Burggraaff, S. Ganpat, G.V. Beek, O. Cauberghs & M. Keijzer. 2023. *Rechtsextremisme op sociale media platforms? Ontwikkelingen en handelingsperspectieven*. WODC Rapport 3341. Geraadpleegd op 2 augustus 2024: https://repository.wodc.nl/handle/20.500.12832/3304

Woo, G. 2002. 'Quantitative Terrorism Risk Assessment.' *Journal of Risk Finance* 4(10): 7-14.

Yzer, M. 2013. 'Reasoned Action Theory: Persuasion as Belief-Based Behavior Change.' *The SAGE Handbook of Persuasion: Developments in Theory and Practice*, 120–136.